

กบฏข้าในเอกสารพื้นเมือง ไท-ลาว (พ.ศ. 2429-2466)

The Kha Rebellion in Tai - Lao Local
Document [B.E.2429-2466]
[B.C.1886-1923].¹

กำพล จำปาพันธ์
Kampol Champapan

บทคัดย่อ

บทความนี้จะเป็นการศึกษาวิเคราะห์เอกสารหลักฐานเกี่ยวกับกบฏข้าที่เกิดขึ้นระหว่างปี พ.ศ. 2417-2429 ได้แก่ คำให้การเจ้าเมืองท้องถิ่นในดินแดนล้านช้าง งานเขียนบันทึกความทรงจำของผู้มีส่วนร่วมในเหตุการณ์ และจดหมายเหตุที่รวบรวมขึ้น ซึ่งเป็นเอกสารที่จดและตีพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกในระหว่างปี พ.ศ. 2429-2466 พบว่า เอกสารเหล่านี้มีความน่าเชื่อถือ สามารถนำมาใช้ศึกษาและสร้างคำอธิบายว่าด้วย “กบฏข้าในประวัติศาสตร์ไท-ลาว” ทำให้เห็นว่าชนพื้นเมืองในลุ่มแม่น้ำโขงมีบทบาทเป็นอย่างมาก ต่อความเปลี่ยนแปลงในประวัติศาสตร์ไท-ลาว ปฏิกริยาการตอบโต้ของพวกเขาส่งผลให้สยามไม่มีอำนาจอย่างแท้จริงในดินแดนชายขอบของลาวล้านช้าง ซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้สยามต้องพ่ายแพ้แก่ฝรั่งเศสในเหตุการณ์ระหว่างปี พ.ศ. 2431-2436 ต่อมาฝรั่งเศสก็ยังคงเผชิญกับกบฏข้าตลอดระยะเวลาที่ปกครองระบอบอาณานิคม

¹ ปรับปรุงจากส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์หัวข้อ “ข้าเจือง: กบฏผู้มีบุญในพระราชอาณาเขตสยาม (พ.ศ. 2429-2466)” ผู้เขียนขอขอบพระคุณอาจารย์สุทธชัย ยิ้มประเสริฐ อาจารย์ที่ปรึกษา และขอขอบพระคุณอาจารย์ฉลอง สุนทรวาณิชย์ อาจารย์วิไลลา วิไลทอง ที่ให้คำแนะนำอันทรงคุณค่าแก่ศิษย์

ภาพ ชนชาวข้าในดินแดนลาว
ที่มา : Garnier, 1998.

Abstract

The purpose of this paper is to examine records concerning the Kha rebellion that took place from 2417 to 2429 B.E. (1874–1886 C.E.). These records include testimonies of the local governors of Lan Xang provinces, memoirs of people who took part in the incidents, and the archives. All these historical writings, which were recorded and first published in the period 2429 to 2466 B.E. (1886–1923 C.E.), constructed the definition of “the Kha rebellion in Tai–Lao history” and portrayed the significant role of the indigenous people of the Mekong basin in this history. The rebellion destroyed Siam’s power over the marginal territories of Lan Xang. In the end Siam was defeated by France during the incidents that occurred 2431–2436 B.E. (1888–1893 C.E.). Later, France was obliged to fight with the Kha rebellion through the colonial period.

1. บทนำ

ระยะที่สยามกับฝรั่งเศสต่างแข่งขันกันแสวงอำนาจในดินแดนล้านช้าง ได้เกิดปฏิกริยาต่อต้านจากชนชาติส่วนน้อยในล้านช้างปรากฏออกมาในรูปแบบต่างๆ หนึ่งในนั้นมีเหตุการณ์ที่เรียกว่า “ข้าเป็นเจือง” (“เจือง” ภาษาลาวขณะนั้น หมายถึง “กบฏ”) เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง กลุ่มขบวนการนี้นอกจากจะต่อต้านจักรวรรดินิยมทั้งสยามและฝรั่งเศสแล้ว ยังต่อสู้กับลavalหลวงพระบางที่เป็นชนชั้นนำล้านช้างขณะนั้นด้วย “ข้าเจือง” มีลักษณะที่สามารถศึกษาเทียบเคียงกับ “กบฏผู้มีบุญ”²

² ผู้เขียนเห็นด้วยกับข้อเสนองานของนางลลิตา ลิ้มศิริ (2524) ในแง่ที่ว่า เพื่อให้สอดคล้องกับลักษณะของผู้นำที่อ้างตนเป็นผู้วิเศษ ผู้มีบุญ มีคาถาอาคม ได้รับอำนาจอาญาสิทธิ์จากตำนานความเชื่อและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย ก็ควรเรียกกบฏลักษณะนี้ว่า กบฏ “ผู้มีบุญ” ส่วน “ผู้บุญ” เป็นคำเหยียดของชนชั้นนำสยาม พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เป็นผู้ใช้คนแรก (นางลลิตา ลิ้มศิริ, 2524: 1) ส่วนคำว่า “กบฏ” ขึ้นอยู่กับมุมมองว่า มองจากจุดไหน ถ้ามองจากจุดของชนชั้นนำ การกบฏอาจเป็นสิ่งไม่ชอบธรรมไม่ควรเกิดขึ้น แต่ถ้าเป็นจุดของอีกฝ่าย ซึ่งเป็น “ผู้ถูกระทำ” ในเหตุการณ์นั้นๆ แล้วแปรเปลี่ยนสถานะเป็น “ผู้กระทำ” ไม่ใช่จาก “ผู้กระทำ” แล้วเปลี่ยนเป็น “ผู้ถูกระทำ” ตามความหนักเบาของเหตุการณ์เหมือนอย่างกรณีของชนชั้นนำ “กบฏ” ย่อมมีความชอบธรรมและถือเป็นเรื่องปกติไม่ใช่เหยียดหรือเพียงตอกย้ำข้อกล่าวหาของฝ่ายชนชั้นนำ ประเด็นนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2509) ก็เคยสะท้อนว่ากบฏของข้าในระยะต้นพุทธศตวรรษที่ 25 นั้นมีความชอบธรรมสูง เนื่องจากข้ามักถูกกดขี่จากลาวและไทย เกิดเป็นประเพณี “ตีข้า” ที่ชนชั้นนำทั้งจากส่วนกลางและท้องถิ่นมักปฏิบัติกันเสมอ โดยทางการมิได้หาทางป้องกันช่วยเหลือ ทั้งยังสนับสนุนอยู่โดยนัยอีก ทำให้พวกข้ารวบรวมกำลังกันก่อกบฏอยู่เสมอ การกล่าวหาว่าเพื่อจับมาขายเป็นทาสนั้นได้ก่อให้เกิดการดิ้นรนมาถึงราชสำนักสยาม เพราะขณะนั้นสยามยังถือว่าล้านช้างเป็นดินแดนในพระราชอาณาเขตของสยาม นิธิได้อ้างถึงงานของฮอลเลทท์ที่กล่าวว่า “หากพระเจ้ากรุงสยามยังคงปล่อยให้ชนชาวเขาซึ่งไม่เป็นอันตรายต่อโครงทางปากตะวันออกของแม่น้ำโขง ถูกล่าตัวไปเป็นทาสอยู่เช่นนี้ ก็ควรจะจัดให้พระองค์เป็นกษัตริย์ในอันดับเดียวกับสัตว์ป่าเถื่อนที่กำลังปกครองแอฟริกาอยู่ขณะนี้” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2509: 22–23)

ที่เกิดขึ้นทั่วไปในระบะก่อนสมัยใหม่ แต่ที่ผ่านมาการศึกษา “กบฏผู้มีบุญ” ยังคงเน้น 2 ช่วงกว้างๆ คือ กรณีเชียงแก้วและสาเกตโง้ระยะปี พ.ศ. 2325-2368 และกบฏผู้มีบุญที่เกิดขึ้นทั่วไปในภาคตะวันออกเฉียงเหนือระหว่างปี พ.ศ. 2443-2446 ส่วนข้าเจืองที่เกิดขึ้นระยะ พ.ศ. 2417-2429 ยังคงถูกละเลยจนแทบจะกลายเป็นเรื่องราวที่สูญหายไปจากประวัติศาสตร์ไท-ลาว

ในที่นี้จะเป็นการศึกษาวิเคราะห์เอกสารหลักฐานพื้นเมืองเกี่ยวกับเหตุการณ์ดังกล่าว โดยจะวิเคราะห์ดูเสียงเล่าและมุมมองของชนพื้นเมืองล้านช้างว่า มีต่อเหตุการณ์นี้อย่างไร รวมทั้งแง่คิดความเห็นที่มีต่อบทบาทสยามและฝรั่งเศสในล้านช้าง ในทัศนะคนพื้นเมืองว่าอะไรเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้สยามพ่ายแพ้แก่ฝรั่งเศสจนเกิดเป็นความทรงจำเกี่ยวกับการสูญเสียดินแดนให้แก่ฝรั่งเศส เหตุการณ์ปราบกบฏข้าเจืองของสยามมีผลกระทบอย่างไรต่อการสิ้นสุดอำนาจสยามในล้านช้าง นอกเหนือจากที่เคยอธิบายกันมาว่า เหตุการณ์ที่เป็นจุดพลิกผันดังกล่าวได้แก่ กรณีวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ซึ่งเป็นการละเลยบทบาทและเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดแก่ชนพื้นเมืองในล้านช้าง ฯลฯ

2. เอกสารพื้นเมืองไท-ลาวเกี่ยวกับ “ข้าเจือง”

ในปี พ.ศ. 2429 หลังจากกองทัพสยามภายใต้การนำของเจ้าหมื่นไวยวรนาถทำการปราบปรามฮ่อและข้าในบริเวณแขวงเมืองซอนเสรีจลินลง เจ้าหมื่นไวยวรนาถได้รับสนองพระราชกระแสรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เรียกหาบรรดาเจ้าเมืองท้องถิ่นบริเวณสิบสองจุไทยและหัวพันห้าทั้งหก มาสอบถามพงศาวดาร ดำเนินความเป็นมาของบ้านเมืองเหล่านั้น จดส่งลงมายังกรุงเทพฯ พร้อมกับให้มีสำเนาไปที่กระทรวงมหาดไทย ขณะนั้นทรงเริ่มที่จะมีแนวพระราชดำริในการจัดการปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่กรุงเทพฯ เป็นความพยายามที่จะผนวกล้านช้างเข้าเป็นส่วนหนึ่งของ “พระราชอาณาเขตสยาม” (ตามคำในหลักฐาน) แต่การแปรเปลี่ยนรูปแบบความสัมพันธ์จากระบบรัฐบรรณาการแบบสองฝ่ายฟ้ามามาเป็นรัฐรวมศูนย์อำนาจไม่ใช่เรื่องง่ายดังห้วง อุปสรรคสำคัญนั้นไม่ใช่เพียงจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสและชนชั้นนำท้องถิ่นเท่านั้น หากสยามยังเผชิญการต่อต้านจากชนพื้นเมืองอีกด้วย

อย่างไรก็ตาม การสอบถามพงสาวดารในครั้งนั้นได้ให้กำเนิดเอกสารสำคัญทางประวัติศาสตร์ที่หลงเหลือมาจนวันนี้อยู่ 3 ชิ้นด้วยกัน ได้แก่ 1. “พงสาวดารเมืองหัวพันห้าทั้งหก” (กรมศิลปากร, 2507ค: 221-258) 2. “พงสาวดารเมืองไล” (กรมศิลปากร, 2507ข: 237-288) และ 3. “พงสาวดารเมืองแฉ่ง” (กรมศิลปากร, 2507ก: 289-327) ชิ้นแรกแบ่งย่อยออกเป็น 5 เรื่อง ตามคำให้การของเจ้าเมืองรวม 5 เมือง ได้แก่ 1. “เมืองสบแอดเชียงค้อ” (กรมศิลปากร, 2507ฉ: 211-225) 2. “เมืองซำเหนือ” (กรมศิลปากร, 2507จ: 226-229) 3. “เมืองโสรย” (กรมศิลปากร, 2507ช: 230-246) 4. “เมืองซำใต้” (กรมศิลปากร, 2507ง: 247-255) และ 5. “เมืองหัวเมือง” (กรมศิลปากร, 2507ฉ: 257-259) สองชิ้นหลัง คือ “พงสาวดารเมืองไล” (กรมศิลปากร, 2507ข: 237-288) และ “พงสาวดารเมืองแฉ่ง” (กรมศิลปากร, 2507ก: 289-327) เป็นผลงานเรียบเรียงขึ้นโดยอาศัยคำให้การเจ้าเมืองทั้งสองเป็นหลักฐานไม่ใช่ว่าจดคำต่อคำดังพงสาวดารในกลุ่มเมืองหัวพันห้าทั้งหก ผู้เรียบเรียง คือ นายพลตรีพระยาฤทธิธรรณ (สุข ชูโต) แต่ครั้งยังเป็นนายจ่ายวด พันตรีปลัดทัพ ซึ่งได้ร่วมทัพไปกับเจ้าหมื่นไวยวรนาถเมื่อปี พ.ศ. 2428 จึงเป็นผู้เห็นเหตุการณ์การปราบปรามข้าเจือง และนายจ่ายวดผู้นี้ยังเป็นผู้หนึ่งที่ทำหน้าที่สอบถามบรรดาหัวขุนเมืองเหล่านั้นจนส่งลงมากรุงเทพฯ

ภายหลังได้เรียบเรียงคำให้การเหล่านั้นเป็นพงสาวดารขึ้นต่างหากสำเร็จลงในปี พ.ศ. 2431 ในเวลาเป็นที่พระพลษฏานุรักษ์ ปลัดจางวางกรมมหาดเล็ก (และเป็นข้าหลวงกำกับเมืองหลวงพระบางในเวลาต่อมา) เมื่อมีการรวบรวมจัดทำชุด “ประชุมพงสาวดาร” ในปี พ.ศ. 2466 โดยความอำนวยการของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ก็ได้มีการรวมเอาทั้ง 7 เรื่องข้างต้นมารวมพิมพ์ไว้โดย “พงสาวดารเมืองไล” และ “พงสาวดารเมืองแฉ่ง” ถูกจัดให้อยู่ใน “ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 9” ส่วน “พงสาวดารเมืองหัวพันห้าทั้งหก” ซึ่งประกอบด้วยพงสาวดารเมืองอีก 5 เมืองด้วยกัน ถูกจัดให้อยู่ใน “ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 22”

นอกจากนี้ยังมีเอกสารสำคัญอีก 3 ชิ้นที่ควรกล่าวถึงในที่นี้ ได้แก่ 1. “จดหมายเหตุกองทัพบราบฮ่อ” (ดำรงราชานุภาพ, 2507ก) อยู่ใน “ประชุม

พงศาวดาร ภาคที่ 24” 2. “นิราศเมืองหลวงพระบาง” (ทวยหาญรักษา, 2548) งานประพันธ์ของนายร้อยเอก หลวงทวยหาญรักษา (เพิ่ม) “เลขาธิการทัพ” ปรานฮ่อ ซึ่งได้เดินทางร่วมทัพไปกับเจ้าหมื่นไวยวรนาถ เป็นผู้เห็นเหตุการณ์ และมีส่วนเกี่ยวข้องกับการปราบข้าเจือง งานประพันธ์ในรูปกวีนิพนธ์ชิ้นนี้พิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2434 ห่างจากระยะเวลาที่เกิดเหตุการณ์เพียง 5 ปี และ 3. “ประวัติการณ์ของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี” (สุรศักดิ์มนตรี, 2504) เรียบเรียงขึ้นในปี พ.ศ. 2466 ห่างจากระยะเวลาที่เกิดเหตุการณ์ 37 ปี แต่งงาน “เรียบเรียง” ขึ้นนี้ของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี มีข้อน่าสังเกต คือ เป็นการเรียบเรียงขึ้นโดยอาศัยหลักฐานสำคัญ เช่น “ราชกิจจานุเบกษา” “จดหมายเหตุดองทัพ” “ใบบอก” และ “พระราชหัตถเลขา” ที่มีไปมาระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเจ้าหมื่นไวยวรนาถ เมื่อครั้งยังทำสงครามปราบฮ่อและข้า³ ฉะนั้นงานเรียบเรียงขึ้นนี้จึงค่อนข้างแม่นยำในเรื่องวันเดือนปี และรูปเหตุการณ์ต่างๆ อยู่มาก แน่หนอว่าหลักฐานเกี่ยวกับข้าเจืองไม่ได้มีเพียงเท่านี้ หากข้อเด่นของ

³ ทั้ง “ฮ่อ” และ “ข้า” ในกรณีอื่นจะหมายถึงใครก็ตาม ในบทความนี้จะใช้ในความหมายที่ว่า “ฮ่อ” หมายถึง อดีตทบฏได้เผิงที่แตกพ่ายถอยหนีจากจีนได้สู่ดินแดนลาวและตั้งอยู่ระหว่างปี พ.ศ. 2413 - 2431 “ฮ่อ” เป็นคำที่ปรากฏอยู่ทั่วไปในหลักฐานไทยและลาวช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ทั้งที่น่าจะเรียก “จีน” ไม่ก็ “เจ๊ก” ดังความเคยชินของไทย แต่เหตุที่เรียก “ฮ่อ” นั้นก็เนื่องจาก “พวกไทยข้างทางเหนือ ทั้งเชียงใหม่และหลวงพระบางเขาเรียกบรรดาจีนที่มาจากฮุนหนว่า “ฮ่อ” เราสำคัญเอาแต่คำที่เขาเรียก จึงเข้าใจไปว่าเป็นชนชาติอื่นต่างหาก” (ดำรงราชานุภาพ, 2507: (18) - (19)) ปัญหาหนึ่งเกี่ยวกับ “ฮ่อ” ใน ประวัติศาสตร์นิพนธ์ลาวที่ผ่านมา คือ การสร้างโครงเรื่องว่าด้วย “โจรผู้ร้าย” เกือบมากเกินไป สะท้อนการสืบทอดเอาจุดยืนและผลประโยชน์ของชนชั้นนำลาว ไทย และฝรั่งเศส ที่ต่างฉวยโอกาสสร้างสิทธิธรรมเหนือดินแดนลาวจาก “ความเป็นผู้ร้าย” ของฮ่อ โครงเรื่องนี้มีข้อจำกัดอยู่มากในการทำ ความเข้าใจบทบาทฮ่อที่เปิดพื้นที่การต่อสู้กับชนชั้นนำในลาว จึงไม่เหมาะสมอีกต่อไปที่จะใช้โครงเรื่องนี้ สำหรับอธิบายสาเหตุว่าทำไมกลุ่มชนพื้นเมืองต่างๆ ในลาวถึงร่วมมือกับฮ่อ ให้ความช่วยเหลือฮ่อในการสู้รบกับชนชั้นนำลาว ฯลฯ ส่วน “ข้า” ในที่นี้หมายถึง กลุ่มชนพื้นเมืองกลุ่มใหญ่หลายสาขาที่อยู่กระจัดกระจายทั่วไปในเขตลุ่มแม่น้ำโขง เดิมต้องส่งส่วยของป่า ข้าวไร่ และพืชไร่แก่ชนชั้นนำลาวและ ผู้ไท ด้วยฐานะทางสังคมเช่นนี้จึงทำให้มีการสันนิษฐานกันว่า “ข้า” ในภาษาลาวตรงกับคำว่า “ข้า” ในภาษาไทย (จิตร ภูมิศักดิ์, 2540: 269, 271, 289-328) ขาในดินแดนล้านช้างมีหลายสาขา เช่น ข้าขัด ข้าฮอก ข้าเมด ข้ามุ พุฒภาษาต่างกัน ชาวลาวเรียกรวมกันว่า “ข้าแจะ” (บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, 2547: 11, 94, 97) ส่วน “ข้าเจือง” นั้นหมายถึง ขบวนการกบฏของกลุ่มชนข้าที่ผู้นำอ้างตัวเป็น “วีรบุรุษทางวัฒนธรรม” หรือผู้มีบุญจากคติความเชื่อดั้งเดิม เป็นต้น

หลักฐานที่เสนอในที่นี้ คือ การเป็นหลักฐานขั้นต้นที่ถูกตีพิมพ์เผยแพร่อย่างเป็นทางการ ขณะที่หลักฐานอื่นยังคงอยู่ในรูปต้นฉบับตัวเขียนเป็นส่วนใหญ่ และนั่นก็อยู่นอกเหนือจากเป้าหมายของบทความนี้

3. “ข้าเป็นเจือง” ประวัติศาสตร์จากคำให้การและบันทึกผู้ร่วมเหตุการณ์

จากหลักฐานที่ถูกตีพิมพ์เพียงน้อยนิดนี้ก็ทำให้เราสามารถประมวลภาพรวมของเหตุการณ์ออกมาได้ค่อนข้างน่าพึงพอใจทีเดียว โดยเหตุการณ์ลำดับแรกของการเกิดกรณี “ข้าเป็นเจือง” ที่เอกสารระบุถึงนั้น เกิดขึ้นที่เมืองแทน เมืองยาแขวงเมืองแกง จากนั้นค่อยๆ ขยายลงมายังที่ราบสูงรอบๆ เมืองหลวงพระบาง แขวงเมืองพวน บริเวณทุ่งไหหิน แขวงเมืองซ่อง จนถึงเขตญวนด้านทิศตะวันออก มีผู้นำชื่อ “ล่าแสงแสนเหิน” จากนั้นมีข้าเจืองขึ้นนำร่องๆ ลงมาอีกหลายคน จากจุดเริ่มที่บริเวณเมืองแทน เมืองยา เหตุที่ขยายออกไปนั้น เป็นเพราะมีการแบ่งกำลังแยกย้ายกันออกไปเกลี้ยกล่อมข้าให้เข้าร่วมเป็นเจือง ปลดปล่อยข้าจากการปกครองของลาวและผู้ไทย โดยมีหัวหน้าแต่ละสายคุมกำลังกันเป็นทัพ ท้ายสุดก็ด้วยหวังจะสร้างอาณาจักรของตนเองขึ้นมา เห็นได้จากการพยายามเข้าตีชิงบ้านเมืองจากลาวเท่าที่โอกาสเงื่อนไขจะเอื้ออำนวย แต่ก็ไม่ปรากฏมีความพยายามที่จะรักษาไว้เป็นที่มั่นที่ถาวร ตรงข้ามพวกข้าเจืองกลับมักตั้งค่ายอยู่บริเวณนอกตัวเมือง ซึ่งง่ายที่จะหลบหลีกเข้าป่าเมื่อแตกพ่าย และยิ่งง่ายที่จะใช้เป็นฐานสำหรับเกลี้ยกล่อมข้าบริเวณหมู่บ้านริมป่าดง แรกเริ่มนั้นกำลังข้าส่วนนี้ต่อสู้กับฮ่อ ต่อมาเปลี่ยนศัตรูเป็นลาว การณ์นี้ล่าแสงแสนเหินจำเป็นจะต้องปลุกความเชื่อมั่นในศักยภาพของชนชาติข้า ตามแบบฉบับของ “กบฏผู้มีบุญ” ด้วยการรวมศูนย์ความศรัทธาที่ตัวเขาเองในฐานะผู้นำที่มีบุญญาภินิหาร ได้รับเทวโองการจาก “เจ้าตนผีบุญผู้ใหญ่” คือ “สมเด็จพระนรินทร์” (พระอินทร์) ทั้งหมดนี้ “พงศาวดารเมืองแกง” ได้มีการให้รายละเอียดข้อมูลไว้อย่างน่าสนใจดังนี้:

“จุลศักราช ๑๒๓๘ ปีชวด อัฐศก (พ.ศ. 2419 - ผู้อ้าง) เกิดพวกข้าและเป็นขบถ พวกลาวและพวกผู้ไทยเรียกกันว่า ข้าเจืองๆ นั้น คือว่าเป็นขบถ มีนายข้าและคนหนึ่ง ชื่อล่าแสงแสนเห็นอยู่ ณ เมืองแทนเมืองยา ได้คุมพวกข้าจะไปรบกับพวกฮ่อทางสบแอตเชียงค้อ ล่าแสงแสนเห็นได้ตอรับพวกฮ่อที่ มาตีบ้านเล็กเมืองน้อยด้วยใจกล้าหาญ ล่าแสงแสนเห็นมีชัยชนะแก่พวกฮ่อแล้ว จึงช่องสูมกำลังพวกข้าจะประมาณ ๕๐๐ คน ๖๐๐ คน ยกไปตั้งอยู่ที่ตำบล เพี้ยงกุกเพี้ยง คำแขวงเมืองลา ล่าแสงแสนเห็นมีใจกำเริบคิดจะตั้งตัวเป็นใหญ่ จึงทำอุบายเอาดาบเล่มหนึ่งกับน้ำเต้าผลหนึ่ง ผ่าประเจียดมีเลขยันต์เป็นตัวอักษร ลือผีหนึ่ง ลงไปซ่อนไว้ในหนองน้ำที่ตำบลเพี้ยงกุกเพี้ยงคำ เวลาเช้าวันหนึ่ง ล่าแสงแสนเห็นออกนุ่งที่หน้าเรือน จึงสั่งให้หาบรรดาญาติพี่น้องและไพร่พล ทั้งปวงมาประชุมพร้อมกันที่บ้าน ล่าแสงแสนเห็นจึงบอกแก่ญาติพี่น้องและ คนทั้งปวงว่า คินนี้เรานอนหลับสนิทอยู่ เจ้าตนผีฟ้าผู้ใหญ่ คือ สมเด็จพระนรินทร์ ลงมาปลุกสั่งให้เราตื่นขึ้น เปลี่ยนรัศมีสว่างทั่วห้องเรือน บอกแก่เราว่า ตัวเราจะมิบุญได้เป็นใหญ่ให้เร่งคิดการต่อสู้กับพวกลาว ตั้งแต่บัดนี้จะไม่ได้เป็น บ่าวพวกลาวต่อไป เจ้าตนผีฟ้าผู้ใหญ่จึงบอกให้อาวุธและสิ่งของป้องกันตัว แก่เรา ว่าซ่อนไว้ในหนองน้ำเพื่อจะไม่ให้ที่เป็นญาติพี่น้องลาวผู้ใดมารู้เห็น ก่อน ว่าแล้วล่าแสงแสนเห็น เอาดาบกับน้ำเต้าและผ้าประเจียดนั้นขึ้นมาสาดแดง ให้คนทั้งปวงเห็นจริง บรรดาพวกข้าและที่เป็นญาติพี่น้องและไพร่พลทั้งปวง แต่ล้วนโง่เขลาเป็นชาวป่า ก็พากันเชื่อถือและกลัวเกรงนับถือล่าแสงแสนเห็น เป็นอันมาก ที่เรือนล่าแสงแสนเห็นอยู่นั้นเสาเรือนกลับเอาต้นขึ้นปลายลง ล่าแสงแสนเห็นจะให้ประชุมพวกพี่น้องและไพร่พลพร้อมกัน ทำการไหว้ผีตาม ธรรมเนียมพวกข้าและ แล้วล่าแสงแสนเห็นจึงพูดประกาศแก่พวกข้าและทั้งปวงว่า เจ้าตนผีฟ้าผู้ใหญ่ให้ผ้าประเจียดกันตัว และดาบแก่เราไปพันกันกับลาล่าแสง- แสนเห็นจึงเอาดาบกับน้ำเต้าและผ้าประเจียดนั้นขึ้นกระทำค่านับบูชาไว้ที่เรือน แล้วล่าแสงแสนเห็น จึงตั้งพวกพ้องเป็นขุนนาง คือ พระยาว่านหนึ่ง พระยาพระหนึ่ง พระยาลิ้นกำหนึ่ง พระยาสำเร็จหนึ่ง ราชาก้าวหนึ่ง ราชามั่วหนึ่ง ราชาคำแดงหนึ่ง ราชাপองหนึ่ง ราชาลวงปองฟ้าหนึ่ง รวม ๙ คน และยังผู้มีชื่ออีกหลายคน ล่าแสงแสนเห็นจึงได้บากไม้เป็น สำคัญ แจกไปตามข้าและทุกแห่งทุกตำบล ไม้ที่เอามีดบากเป็นสำคัญนั้น เปรียบดังตราพระราชสีห์ พวกข้าเจืองได้รู้ได้เห็นแล้วก็นับถือกลัวเกรงยอม เข้าด้วยทั้งสิ้น เพราะดังนี้พวกข้าและจึงได้เกิดเป็นเจืองขึ้นทุกแห่งทุกตำบล” (กรมศิลปากร, 2507ก: 309-311)

จากนั้น “พงศาวดารเมืองแกลง” เล่าต่อไปถึงชาวไทลื้อผู้หนึ่งมีนามว่า “ขนานน้อย” อยู่เมืองฟุ้ง แขวงเมืองสิบสองพันนา เจ้าเมืองตั้งให้เป็นท้าวหาญ ได้เข้าร่วมกับท้าวล่าแสงแสนเห็นในการปราบฮ่อ ครั้นล่าแสงแสนเห็นประกาศตัวเป็นเจืองขึ้น ขนานน้อยไม่เห็นด้วยกับล่าแสงแสนเห็นที่จะประกาศศึกกับลาว จึงหลบหนีไปอยู่กับท้าวอ และแจ้งเรื่องราวการเป็นเจืองของข้ากลุ่มล่าแสงแสนเห็นให้ท้าวอฟังอย่างละเอียด (กรมศิลปากร, 2507ก: 311) เวลานั้นราษฎรเมืองแกลงก็พากันแตกตื่นอพยพย้ายครัวเรือนออกไปจากเมืองแกลง เพราะเป็นที่คาดการณ์ได้ไม่ยากว่าล่าแสงแสนเห็นจะต้องนำกำลังมาตีเมืองแกลงในอีกไม่ช้า

ฝ่ายเจ้าเมืองแกลง ซึ่งต่อมาได้สวมมิกัดดีถือน้ำขึ้นต่อกรุงเทพฯ ได้ราชทินนามว่า “พระสวามิกัดดีสยามเขต” เดิมชื่อ “สิงหวางมัน” เป็นชาวยุวนานทำการค้าอยู่ที่เมืองเหมือนใต้พิเศษ ขณะเดียวกับที่เมืองแกลงว่างเจ้าเมืองอยู่ ขุนนางญวนชื่อ “กวนตู” ซึ่งแตกหนีฮ่อมานั้น ก็ไปอยู่ที่เมืองเหมือน ได้ชักชวนสิงหวางมันให้มาช่วยชาวเมืองแกลงรบศึก สิงหวางมันก็รับจะช่วยรบฮ่อที่เมืองแกลง กวนตูจึงยกสิงหวางมันขึ้นเป็นเจ้าเมืองแกลง สิงหวางมันยกไพร่พลมาตั้งอยู่ที่ค่ายเชียงจัน ขณะนั้นชาวเมืองแกลงไปตั้งทัพรวมกันอยู่ที่ตำบลเชียงจันประมาณ 50 ครัวเรือน รวมคนชายหญิงเด็กผู้ใหญ่ประมาณ 100 คนเศษ สิงหวางมันจึงตั้งขุนนางกรรมการจากผู้ติดตามตนตามชื่อตำแหน่งดังนี้; ให้บายอยเป็น “องแสน” ให้บาโรยเป็น “องปอง” ให้บาอินเป็น “ฮ่อหลวง” ให้บาผะเป็น “ปองกาง” ให้บาอิดเป็น “ฮ่อกลาง” ให้บาลิงเป็น “ฮ่อแห่” ให้บาสอเป็น “องปอ” ให้บาแองเป็น “เกอไล” ให้บาจอเป็น “เจืองวัน” ให้บารเป็น “เพี้ยบ้านหนองเหลือง” จากนั้นตั้งท้าวขุนเล็กน้อยอีกหลายคน ท้าวขุนเหล่านี้ (ยกเว้นที่กล่าวข้างต้น) ส่วนใหญ่เป็นคนผู้ไทยในพื้นที่เมืองทั้งสิ้น (กรมศิลปากร, 2507ก: 312)

ฝ่ายท้าวล่าแสงแสนเห็น แม้มีแผนการจะตีเมืองแกลง แต่ก็ไม่ผลิผลาม จนถึงวันขึ้น 12 ค่ำ เดือน 7 จุลศักราช 1238 (วันที่ 3 กรกฎาคม พ.ศ. 2419) ในปีเดียวกันนั้น (กรมศิลปากร, 2507ก: 312) ซึ่งเป็นปีที่ชาวเมืองแกลงต่างแยกย้ายไปตั้งบ้านตั้งค่ายอยู่นอกเขตเมือง ไม่สามารถรวมกำลังไพร่พลเป็นทัพใหญ่ขึ้นได้ ล่าแสงแสนเห็นเห็นเป็นโอกาสดีที่จะโจมตีพวกผู้ไทยโดยยกไปตีจากที่หนึ่งสู่อีก

ที่หนึ่ง โดยใช้จำนวนพลฆ่าเพียง 300 คน เริ่มตีจากบริเวณตำบลห้องแล แต่ที่ล่าแสงแสนเหินประเมินไว้ต่ำกว่าความเป็นจริง คือ “สิงหวางม่าน” เมื่อได้ข่าวว่าล่าแสงแสนเหินนำกำลังออกตีชาวเมืองแฉ่งด้วยรูปการณ์เช่นนั้น สิงหวางม่านจึงรีบยกพลจำนวน 100 คนที่มีมืออยู่ออกไปสกัดรบพุ่งเสียตั้งแต่หนแรก เนื่องจากนำกำลังมาไม่พอจะรบศึกในคราวเดียว ล่าแสงแสนเหินจึงถอยหนีข้ามลำน้ำนัวเข้าเขตป่าสู่หมู่บ้านฆ่า จากนั้นวกกลับไปตีเมืองแทนเมืองยา ซึ่งเป็นแหล่งสะสมกำลังของล่าแสงแสนเหิน รอโอกาสต่อไป

สิงหวางม่านมิได้ยกไพร่พลติดตามล่าแสงแสนเหิน แต่ได้รวบรวมชาวเมืองกลับเข้ามาตั้งมั่นในเมืองดั้งเดิม ลู่ถึงปี พ.ศ. 2429 ล่าแสงแสนเหินจึงได้นำทัพฆ่าจำนวนกว่า 1,000 คน บุกลี้เมืองแฉ่งอีกครั้ง ฝ่ายเมืองแฉ่งจึงได้ขอกำลังจากเมืองไลให้มาช่วย ล่าแสงแสนเหินถูกข้าศึกกระหนาบสองข้าง จึงล่าถอยกลับไปตั้งมั่นอยู่ที่เมืองแทนเมืองยา ทัพเมืองไลได้ยกติดตามไปรบกันที่เมืองแทนเมืองยาอีก ปรากฏว่าล่าแสงแสนเหินแตกทัพหลบหนีเข้าป่าไป เหตุการณ์หลังนี้ปรากฏใน “พงศาวดารเมืองไล” ตามคำบอกเล่าของคำสามคำล่า บุตรท้าวไล ซึ่งอยู่ในเหตุการณ์ว่า :

“ครั้น ณ เดือน ๓ ปีชวด อัฐศก ๑๒๓๘ (มีนาคม พ.ศ. 2419 - ผู้อ้าง) บิดาข้าพเจ้าจึงให้คำโหมคำสาม ๒ คนคุมกำลัง ๓๐๐ คน ยกไปรบพวฆ่าเจืองที่เมืองแฉ่ง และให้ตั้งรักษาอยู่ที่เมืองแฉ่งด้วย คำโหมคำสามจึงยกกำลังไปตั้งอยู่ที่ตำบลนาเคย แล้วยกกำลังเที่ยวปราบปรามพวฆ่าเจืองหลายตำบลในแดนเมืองแฉ่งสงบราบคาบแล้ว แต่พวฆ่าเจืองในหัวเมืองอื่นๆ นอกนั้นยังไม่ราบคาบ ครั้นจวนตรุษจีนคำโหมคำสามก็กลับมาทำการตรุษจีนที่บ้านนาเคย ฝ่ายท้าวล่าแสงแสนเหินนายฆ่าเจือง ซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองแทนเมืองยาคุมกำลังพวฆ่าจะประมาณ ๑,๐๐๐ คนเศษ มาตีค่ายบ้านนาเคย คำโหมคำสามก็คุมกำลังออกต่อสู้ อยู่ได้ ๒-๓ ชั่วโมง ท้าวล่าแสงแสนเหินก็แตกหนี คำโหมคำสามก็คุมกำลังไล่ตีกองทัพพวฆ่าแสงแสนเหินแตกกระจัดกระจายกันไปพันตำบลบ้านสามหมื่นนอกเมืองแฉ่ง

ครั้น ณ เดือน ๔ ปีเดียวกัน คำโหมคำสามจึงแต่งให้้องม่านกับกรมการเมืองไล ๒ คน คุมกำลังประมาณ ๒๐๐ คน ยกไปตีพวฆ่าแสงแสนเหินทางเมืองแทนเมืองยา แล้วคำโหมคำสามคุมกำลังประมาณ ๑๕๐ คน ยกไปทางเมืองฮีบตัวนายฆ่าแจะ ชื่อ พระยาสิ้นกาหนึ่ง เพี้ยคำหนึ่ง พระยาพระหนึ่ง สามคน

พวกข้าเจืองเหล่านั้สผู้ไม่ได้ ก็แตกหนีเข้าป่าไป ฝ่ายกองทัพพ้องมาน ซึ่งยกไปรบพวกล่าแสงแสนเห็นทางเมืองแตนเมืองยา พวกล่าแสงแสนเห็นผู้ไม่ได้ ก็แตกหนีเข้าป่าไปเหมือนกัน” (กรมศิลปากร, 2507ข: 271-272)

แม้จากหลักฐานข้างต้น ล่าแสงแสนเห็นจะพ่ายแพ้ไปแล้ว แต่ขณะเดียวกันนั้น พงศาวดารทั้งเมืองแตงและเมืองไล ยังยอมรับว่ามีข้าเจืองเกิดขึ้นเป็นเครือข่ายเดียวกันหลงเหลืออยู่อีกมาก เพราะผู้นำข้าที่แยกจากกลุ่มล่าแสงแสนเห็นยังไม่ถูกปราบ ยังคงตั้งกระจัดกระจายเที่ยวเกลี้ยกล่อมชาอยู่ต่อไป โดยที่บรรดาเจ้าเมืองลาวยังทำอะไรไม่ได้มากนัก สิ่งนี้สร้างแรงบันดาลใจให้กับชนชาติส่วนน้อยอื่นๆ ให้ก่อขบถไม่ขึ้นกับลาวบ้าง ในจำนวนนี้มีกลุ่มชาวม้งรวมอยู่ด้วย ใน “พงศาวดารเมืองไล” คำสามคำล่ายังเล่าถึงการก่อขบถของม้งที่เข้าร่วมกับข้าต่อสู้กับลาว หลวงพระบางเช่นกัน คนลาวเรียกม้งกลุ่มดังกล่าวว่า “แม้วเจือง” และ/หรือ “แม้วขบถ” (กรมศิลปากร, 2507ข: 270) มีหัวหน้าชื่อ “ยังเล่าเบ๊” หัวหน้าชั้นรองชื่อ “ฟ่านแสนแย้” ตั้งมั่นอยู่ที่บริเวณแขวงเมืองเมินขึ้นกับเมืองแตง โดยยึดเมืองนี้ได้จากแกว (ญวน) เรื่องนี้มีบันทึกเล่าไว้ใน “พงศาวดารเมืองไล” ดังนี้ :

“อยู่มา ณ เดือนอ้าย ปีจอ ฉศก ๑๒๓๖ (มกราคม พ.ศ. 2417 - ผู้อ้าง) ที่เมืองแตงนั้นพวกฮ่อลอลห์ตั้งอยู่ มีฮ่อไพร่พลอยู่ ๑๐๐ คนเศษ เจ้านครหลวงพระบางจึงแต่งกองทัพลาวไปรบพวกฮ่อลอลห์ พวกฮ่อลอลห์สู้ไม่ได้ แตกหนีไปทางเมืองลา กองทัพหลวงพระบางก็กลับลงมา จึงเกิดพวกข้าเจือง คือ พวกข้าแจะ เป็นขบถทั่วไปในหัวเมืองสิบสองจุไทยและเมืองหัวพันทั้งหก ตัวนายข้าแจะ ชื่อล่าแสงแสนเห็น ตั้งอยู่ที่เมืองแตน พวกแม้วก็กลับกำเริบเป็นขบถขึ้นเข้ากันกับข้าแจะ ตัวนายแม้วชื่อยังเล่าเบ๊หนึ่ง นายรองชื่อ ฟ่านแสนแย้หนึ่ง ตั้งอยู่ที่แดนดินเมืองเมินขึ้นกับเมืองแตง บิดาข้าฟเจ้า ยังตั้งอยู่เมืองไล หาได้ขึ้นกับเมืองแตงไม่ จึงให้กวางตุข้าหลวงแกวขึ้นมาตั้งอยู่เมืองแตงก่อน ครั้นเกิดพวกข้าแจะเป็นเจือง กวางตุก็หนีมาอยู่เมืองไล บิดาข้าฟเจ้าจึงให้กวางตุไปว่ากล่าวกับยังเล่าเบ๊นายแม้วที่เมืองเมิน มิได้คิดการเป็นขบถต่อพวกภูไทย ยังเล่าเบ๊ก็ให้เอาตัวกวางตุซึ่งไว้ไม่ปล่อยให้กลับมา กวางตุจึงมีหนังสือมาถึงบิดาข้าฟเจ้าว่า ยังเล่าเบ๊นายแม้วคุมตัวไว้ บิดาข้าฟเจ้าจึงให้คำโหมคำสามคุมกำลัง ๓๐๐ คน ไปรบพวกข้าเจืองพวกแม้วเจืองที่ตำบลบ้านน้ำหมึกบ้านน้ำจิม ในแดนดินเมือง

หลวงพระบางกับแดนเมืองแกงต่อกัน และให้คำโดยผู้บุตรเขยคุมกำลัง ๑๐๐ เศษ ยกไปตีพวกแม้วที่เมืองเมิน ได้ตัวกวานตุนินมา และพากันกลับมาตั้งอยู่ที่ตำบลบ้านนาเกิด ณ วันขึ้น ๔ ค่ำ ปีเดียวกัน

ครั้นถึง ณ วันขึ้น ๖ ค่ำ เดือนอ้าย (วันที่ 12 มกราคม พ.ศ. 2417 - ผู้อ้าง) มีคนแกวชื่อทองขาว เป็นชาวเมืองเมินเสียแก่พวกแม้วขบถ นำว่องมาน ซึ่งเป็นพระสวามีภักดีสยามเขตอบอยู่เดี๋ยวนี้เข้ามาหาคำโดย แจ้งความว่า ว่องมานเป็นจีนชาวเมืองกวางตุ้งกวางไซ มาเที่ยวค้าขายขาดทุน แล้วมาได้หญิงม่ายที่เมืองแจงเป็นภรรยา หญิงนั้นเป็นม่ายผัวตาย แต่เป็นคนยังมีเงินทองพอมิกิน เมืองแจงนั้นขึ้นกับเมืองมกไนแดนสิบสองจุไทย แล้วพาภรรยา มาตั้งอยู่กับพระยาอาจที่ตำบลบ้านน้ำงาต่อแดนเมืองแกง พระยาอาจนั้นเป็นคนจีน เจ้านครหลวงพระบางตั้งให้เป็นผู้ใหญ่อยู่บ้านนั้น พระยาอาจถึงแก่กรรมแล้ว ตาแสงเมืองขวาได้ว่ากล่าวตำบลบ้านน้ำงา จึงตั้งให้ว่องมานเป็นเพี้ยใหม่ มาอยู่ที่บ้านน้ำงา พวกฮ่อล่อหลีกไปตีบ้านน้ำงา ว่องมานไม่มีกำลังจะต่อสู้ จึงพาบุตรภรรยาหนีขึ้นไปเมืองเมิน พวกแม้วจึงจับเอาตัวว่องมานกับเต็งโพลี เพื่อนว่องมานทั้ง ๒ คนด้วยกัน ว่องมานให้เงินทองไถ่ตัวแล้ว พวกแม้วก็ปล่อยตัวเสีย แต่ตัวโพลีนั้นไม่มีเงินทองจะไถ่ตัว พวกแม้วก็ฆ่าเสีย ว่องมานแจ้งความดังนี้แล้วก็จะขอยุ่ด้วยคำโดยๆ ก็ยอมให้ว่องมานอยู่ด้วย แล้วคำโดยจึงให้ว่องมานนำไปรบพวกแม้วที่จับตัวว่องมาน พวกแม้วนั้นก็แตกหนีเข้าป่าไป โดยนำจึงให้เพี้ยเปากรมการพาตัวว่องมานไปหาคำโหมที่บ้านน้ำหมึก น้ำจิม แล้วคำโหมก็ยกพวกพลไปตั้งที่เมืองเมิน ว่องมานก็ตามไปอยู่กับคำโหมๆ จึงใช้คนมาบอกคำโดยที่บ้านนาเกิด ให้คำโดยคุมกำลังยกไปรบพวกแม้วขบถ คำโดยคุมกำลัง ๒๐๐ คน ไปรบพวกแม้วๆ ทานกำลังไม่ได้แตกหนีเข้าป่าไป คำโดยจับยั้งเล่าเป็นนายใหญ่หนึ่ง ฟ่านแสนแย้นนายรองหนึ่ง ได้แล้วก็นำตัวไปให้คำโหมที่เมืองเมิน นายแม้ว ๒ คนยอมทำสัตยาธิษฐานไม่กำเริบเป็นขบถต่อไปแล้ว คำโหมก็ปล่อยตัวไปให้ตั้งอยู่ตามเดิม คำโหมคำโดยให้กรมการรักษายู่ที่เมืองเมิน แล้วก็พากันยกกลับไปเมืองไลพาวว่องมานไปด้วย คำโหมจึงพาว่องมานเข้าหาให้รู้จักบิดาข้าพเจ้าๆ จึงตั้งให้ว่องมานเป็นโดยจิด คือ นายทหารสำหรับเมืองแกง แล้วให้ไปรับบุตรภรรยาที่เมืองเมินไปอยู่ที่เมืองแกง” (กรมศิลปากร, 2507ข: 269-270)

จากนั้นเรื่องก็สามารถปะติดปะต่อกับความใน “พงศาวดารเมืองหัวพันห้าทั้งหก” เป็นอย่างดี เนื่องจากเป็นคำบอกเล่าของเจ้าเมืองในบริเวณใกล้เคียงกัน

ซึ่งต่างประสบปัญหาการก่อกบฏเป็น “เงือง” ของชา โดยใน “เรื่องเมืองสบแอต เชียงค้อ” (กรมศิลปากร, 2507จ: 211-225) ซึ่งเป็นคำให้การของท้าวพล กรมการท้าวขุนเมืองสบแอต เชียงค้อ ณ วันพฤหัสบดี แรม 10 ค่ำ เดือน 6 ปีกอ อัฐศก 1248 (วันที่ 26 มิถุนายน พ.ศ. 2429) ให้ข้อมูลว่า เนื่องจากฮ่อถูกกดขี่อย่างต่อเนือง โดยเฉพาะการที่ราชสำนักจีนได้มีหนังสือให้เจ้าเมืองเล่ากายติดตามจับกุมฮ่อที่เข้ามารบกวหนัวเมืองลาวให้หมดสิ้น ฝ่ายฮ่อที่มีผู้นำนามกวหนากออี้ กอวาง กอซุ และกอเงือง จึงตัดสินใจพาครอบครัวและไพร่พลราว 200 คนเศษ หลบหนีจากเขตอิทธิพลของเล่ากายไปอาศัยอยู่กับพระยาพระ ฆ่าเงืองที่ขณะนั้น ตั้งอยู่เมืองเป็น จากนั้นฮ่อได้ช่วยเหลือพระยาพระรบกับชาวเมืองสบแอต โดยวางแผนว่าหลังจากตีเมืองสบแอตสำเร็จจะตีเมืองซ่งน่อต่อไป กำลังผสมเข้ากับฮ่อ ยึดเมืองสบแอตได้ในเวลาไม่นานนัก แต่ไม่สามารถขยายผลไปตีเมืองซ่งน่อได้ เนื่องจากกองทัพสยามได้เคลื่อนพลเข้ามาตั้งมั่นอยู่ก่อนแล้ว

การร่วมมือกันระหว่างฮ่อกับชา ดูจะเป็นเรื่องของความจำเป็นเฉพาะหน้า ทั้งสองต่างถูกกดขี่รอบด้าน มีศัตรูร่วมกัน และเป้าหมายที่มักดูจะไปกันได้ กล่าวคือ จะทำศึกเอาเมืองลาวไว้ในอาณัติปกครองของตน ทั้งภูมิหลังของกบฏทั้งสองยังมีความคล้ายคลึงกันอีกด้วย คือ เป็นการกบฏต่อชนผู้ปกครองที่ต่างเผ่าพันธุ์กับตน เช่นเดียวกัน แม้ระยะแรกฆ่าเงืองขึ้นนำอย่างกล้าแสดแสดเห็นจะเคยช่วยลวากับฮ่อก็ตาม แต่ไม่นานหลังจากนั้นกล้าแสดแสดเห็นนั้นเองที่เปลี่ยนข้างมาเป็นกบฏต่อลาวเสียเอง หลังจากที่เห็นมีโอกาสเหมาะสม

ต่อมาท้าวเมืองและท้าวบุญ เมืองฆ่าเหนือ ได้เล่าไว้ใน “เรื่องเมืองฆ่าเหนือ” (กรมศิลปากร, 2507จ: 226-229) ณ วันเสาร์ ขึ้น 5 ค่ำ เดือน 11 ปีกอ อัฐศก 1248 (วันที่ 30 พฤศจิกายน พ.ศ. 2429) ว่า เมืองฆ่าเหนือต้องเผชิญกับศึกฆ่าและฮ่อพร้อมกันดุจเดียวกับเมืองสบแอตเชียงค้อ พระยาพระกับพระยาวาน ได้คุมพรรคพวกประมาณ 500 คน มาตีเมืองฆ่าเหนือ โดยฆ่าเงืองตั้งค่ายอยู่ที่บ้านนาคูน เจ้าเมืองฆ่าเหนือสู้รบปราบปรามอยู่ 2 ปี ไม่ประสบผลสำเร็จ เกิดอดอยากขาดแคลนเสบียงอาหาร สุดท้ายเสียเมืองแก่ฆ่า ชาวเมืองพากันอพยพไปอยู่บ้านสบกกบ้าง ลงไปอยู่บ้านน้ำบาก เมืองงอยบ้าง ไปอยู่เมืองกาสิบ้าง ส่วนตัวเจ้าเมืองได้รอนแรม

หนึ่งลงมายังหลวงพระบาง จวบจนสยามส่งกองทัพขึ้นมาจัดการปกครองหัวเมืองใหม่ ท้าวเมืองจึงได้กลับมายู่เมืองซ้ำเหนือดังเดิม

ในคำให้การของท้าวเมืองอินโยธา เจ้าเมืองโซย ณ วันอังคาร แรม 6 ค่ำ เดือน 11 ปีจอ อัฐศก 1248 (วันที่ 16 พฤศจิกายน พ.ศ. 2429) ที่ผู้จดให้ชื่อเอกสารว่า “เรื่องเมืองโซย” (กรมศิลปากร, 2507ช: 230-246) เรายังจะพบว่าการร่วมมือกันระหว่างฮ่อกับข้าได้เกิดขึ้นอีกครั้ง โดยพวกฮ่อสายกอกชู กอจองไซสาม กับพรรคพวกประมาณ 200 คน ยกออกจากเมืองแวนไปสมทบกับข้าเจืองกลุ่มท้าวอี้ พระยารัมโพธิ์ และพระยาวิงลง ที่ตั้งค่ายอยู่ที่ห้วยมัน ฮ่อและข้ากลุ่มนี้ร่วมมือกันบุกตีเมืองโซย แกรบกันอยู่ 10 วัน ฮ่อตายในที่รบ 8 คน ส่วนข้าและลาวไม่ปรากฏจำนวนที่แน่ชัด ชาวเมืองโซยต่อสู้แข็งขัน แต่ก็ต้านทานได้ไม่นาน เมืองโซยก็เสียแก่ฮ่อและข้าท้าวขุนและราษฎรชาวเมืองโซยพากันหลบหนีไปอยู่เมืองฮามไม่นาน จึงได้หลบหนีต่อไปเข้าสู่เขตญวน บริเวณเมืองก็ ท้าวเมืองอินโยธาได้ส่งคนไปขอความช่วยเหลือจากญวน เมืองเตงแกง

ต่อมาจึงมีทัพญวนยกมาตีข้าและฮ่อ ชิงเมืองคืน ได้ชัยชนะ สู้รบกัน 8 วัน ฮ่อตายในที่รบ 37 คน โดยในจำนวนนี้มีกอกชู หัวหน้าฮ่อคนหนึ่งรวมอยู่ด้วย ข้าตายประมาณ 20 คน ผู้ไทตาย 20 คน ญวนตาย 30 คน ฮ่อและข้าที่แตกหนีไปนั้น กอจองไซสามได้หลบหนีไปตั้งค่ายอยู่ที่บ้านไดนาปา พระยารัมโพธิ์และพระยาวิงลงไปเมืองซ้ำได้ ถึงตอนนี้เองจึงได้รู้ว่าการกบฏของข้านั้นได้รับการสนับสนุนเข้าร่วมจากพวกผู้ไทแดงด้วย ท้าวเมืองอินโยธาได้กล่าวถึงองบา องเมือง ผู้นำผู้ไทแดงและพรรคพวกภายหลังถูกปราบพร้อมกับข้าในคราวนั้น จึงได้ตกลง “ยอมเข้าทูลญวน ขออาศัยทำมาหากินอยู่ในเขตแขวงเมืองโซย” ต่อไป โดยจะไม่คิดการ “ทุรยศ” อีก (กรมศิลปากร, 2507ช: 242)

จากนั้นสถานการณ์ได้ขยายวงลูกกลมไปถึงเมืองซ้ำได้ ใน “เรื่องเมืองซ้ำได้” (กรมศิลปากร, 2507ง: 247-255) ซึ่งเป็นคำให้การขององเวียน ท้าวขุนในเมืองซ้ำได้ ให้ไว้ ณ วันพฤหัสบดี แรม 10 ค่ำ เดือน 6 ปีจอ อัฐศก 1248 (วันที่ 26 มิถุนายน พ.ศ. 2429) เล่าย้อนหลังไปว่า ราวปี พ.ศ. 2423 พระยาคำพระยาดอกไม้ กับพรรคพวกข้าเจืองราว 500 คน ได้ยกมาจากเมืองหยัดในเขตญวน

ตั้งค่ายอยู่บริเวณเขาหมอก ใกล้กับเมืองซำใต้ เคลื่อนไหวอยู่บริเวณนั้นสักระยะหนึ่ง ได้ฝ่ายเมืองซำใต้ประณีสถานการณ์ดูแล้วเห็นไม่ควรจะรอเป็นฝ่ายตั้งรับเช่นเมืองอื่น จึงแต่งทัพให้เพี้ยนามกับแสนคำเป็นแม่ทัพคุมกำลังไปปราบปรามซำ ได้รับชัยชนะ ซำตายในที่รบ 30 คน รวมทั้งพระยาคำด้วย พระยาดอกไม้จึงให้พลช่าถอยหนีกลับไปเมืองหยัด

ส่วนอีกกลุ่ม คือ พระยาท้าวยี และพระยาเกิด ได้คุมข่าเจืองยกออกจากเมืองเป็นหมายมาตีเมืองซำใต้ ข่ามีกำลังพลมากกว่าคราวที่พระยาคำกับพระยาดอกไม้ยกมา เป็นจำนวนกว่า 1,200 คนเศษ องเวียนจึงแต่งให้เพี้ยบัว เพี้ยหาดเป็นกรรมการคุมกำลังเมืองซำใต้รบข่า ปรากฏว่าทั้งสองฝ่ายแพ้ พระยาท้าวยี พระยาเกิด จึงเคลื่อนพลมาตั้งค่ายที่บริเวณเขาเรียบ พักพลประชิดติดพันคอยสู้รบกับลาวเมืองซำใต้ องเวียนไม่ละความพยายามได้แต่งให้เพี้ยบัวกับเพี้ยหาดคุมกำลังลาวจำนวน 800 คน ออกสู้รบ แต่ก็ฝ่ายแพ้กลับเข้าเมืองดังเดิม

แม้จะได้ชัยชนะแต่พระยาท้าวยีกับพระยาเกิดก็ยังไม่ผลิผลลามยกเข้าตีเมืองเป็นแต่ตั้งค่ายอยู่ข้างนอกรอทัพในเมืองยกออกมา สู้รบกันเช่นนั้นจนถึงปีมะเส็งตรีศก 1243 (พ.ศ. 2424) ระหว่างนั้นพวกข่าที่ตั้งบ้านเรือนทำมาหากินอยู่ในเขตแขวงเมืองซำใต้มาแต่เดิม ซึ่งญวนเรียกว่า“ม้อย” (แต่ความจริงเป็นกลุ่มชนเดียวกับข่า) พวกม้อยในการนำของท้าวออตตอนม้อยได้ร่วมมือกับข่าเจืองคิดกันไปชักชวนพระยาร่มโพธิ์และพระยาวังลง ซึ่งขณะนั้นตั้งอยู่ที่บ้านเชียงแมน แขวงเมืองโสยให้ยกมาช่วยกันตีเมืองซำใต้จะสำเร็จได้ง่าย พระยาร่มโพธิ์กับพระยาวังลงเห็นด้วย จึงคุมพลจำนวน 1,000 คน มาสมทบพระยาท้าวยี พระยาเกิด กลายเป็นทัพใหญ่ประชิดเมืองซำใต้ องเวียนเห็นยากจะต้านทาน จึงพากันอพยพครอบครัวหนีไปเขตญวนที่เมืองกั๊กหัวเมืองขึ้นของเมืองดิงเง้

ประมาณปีเศษหลังจากนั้น องเวียนประสบความสำเร็จในการขอกำลังญวนเมืองดิงเง้มาช่วยรบแย่งเมืองคืนจากข่า โดยกวนหลวงเจ้าเมืองดิงเง้ แต่งตั้งให้กวนแจวกวนพ้อ เป็นแม่ทัพคุมพลญวนจำนวน 3,000 คน มาตีข่าเจืองที่เมืองซำใต้ ผลการรบทำให้ทั้งสองฝ่ายบาดเจ็บล้มตายเป็นอันมาก สถานการณ์เปลี่ยนไปเมื่อพระยาร่มโพธิ์ข่าเจืองคนสำคัญเสียชีวิตในการสู้รบ ไม่นานหลังจากนั้นข่าเจือง

ตกเป็นฝ่ายแตกพ่าย หลบหนีไปตั้งมั่นร่วมกับข้าเจืองกลุ่มพระยาพระ พระยาว่าน ส่วนท้าวอ๊อดตอนม้อยนั้นถูกจับกุมตัวได้ กวานหลวงสั่งให้ประหารชีวิตเสีย ด้วยหวัง “อย่าให้ผู้ใดเอาเยี่ยงอย่างท้าวอ๊อดตอนม้อยคนนี้อีกไป” (กรมศิลปากร, 2507ง: 255)

ส่วนเนื้อความใน “เรื่องเมืองหัวเมือง” (กรมศิลปากร, 2507ฉ: 257-259) เรื่องสุดท้ายในชุด “พงศาวดารเมืองหัวพันห้าทั้งหก” นั้น เป็นคำให้การของท้าว กงและท้าวขุนในเมืองหัวเมือง ให้ไว้ ณ วันอังคาร แรม 13 ค่ำ เดือน 11 ปีจอ อัฐศก 1248 (วันที่ 23 พฤศจิกายน พ.ศ. 2429) กล่าวถึงพระยาว่านว่า เป็นนายข้าเจือง คุมไพรพลจำนวน 200 คน ยกออกจากเมืองยา หัวเมืองขึ้นของเมืองแตง เดินทัพ ลงมาสมทบกับท้าวอี้ที่เมืองเป็น ท้าวกงแต่งตั้งเพี้ยอุดุมกรมการคุมทัพลาว 300 คน ออกสู้รบข้าเจืองที่ชุมนุมกันอยู่ที่เมืองเป็นใกล้กับเมืองหัวเมืองในเขต ปกครองของตน รบกันเป็นศึกตะลุมบอนถึง 3 ครั้ง ท้ายสุดลาวเมืองหัวเมืองชนะ ท้าวอี้และพระยาว่านแตกหนีไป

“เรื่องเมืองหัวเมือง” (กรมศิลปากร, 2507ฉ: 257-259) กล่าวไว้เพียงเท่านี้ เป็นที่น่าสังเกตว่าบุคคลทั้ง 5 ได้ให้คำให้การที่นอกจากจะไม่ขัดแย้งกันเองแล้วยังกล่าวเรื่องราวติดต่อกันจนเป็นเรื่องเดียวกันในที่สุด ทั้งนี้่าจะเป็นเพราะทั้ง 5 นายหนึ่ง คือ กลุ่มบ้านเมืองทั้ง 5 นี้ต่างเผชิญศึกข้าในระยะใกล้เคียงกัน แม้จะเป็นข้าคนละกลุ่มผู้นำก็ตาม ที่กล่าวมาข้างต้น ถือเป็นหลักฐานจากทางด้านลาวโดยตรง ขณะที่ในหมู่คนไทยเองก็มีหลักฐานอีก 3 เป็นอย่างน้อยขึ้นที่ควรกล่าวถึงในที่นี้ ได้แก่ “นิราศเมืองหลวงพระบาง” (ทวยหาญรักษา, 2548) “ประวัติการณของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี” (สุรศักดิ์มนตรี, 2504) และ “จดหมายเหตุกองทัพบราบฮ่อ” (ดำรงราชานุภาพ, 2507ก: 375-376) เป็นต้น

“นิราศเมืองหลวงพระบาง” เป็นกวีนิพนธ์ของนายร้อยเอก หลวงทวยหาญรักษา (เพิ่ม) “เลขาธิการทัพ” บราบฮ่อที่มีเจ้าหมื่นไวยวรนาถเป็นแม่ทัพ “นิราศเมืองหลวงพระบาง” กล่าวได้ว่ามีลักษณะเป็นกวีนิพนธ์เชิงจดหมายเหตุเกิดขึ้นในระยะร่วมสมัย ตีพิมพ์เผยแพร่ในกรุงเทพฯ ครั้งแรกก็เพียงในปี พ.ศ. 2434 ห่างจากเวลาทำศึกบราบฮ่อและฮ่อไม่นาน พิจารณาในด้านเนื้อหาแล้ว จะพบว่า นอกจาก

หลวงพ่อยกฐานะจะพรรณาสภาพบ้านเมืองลาวสมัยนั้น การปราบฮ่อ และการเกี่ยวสาลาวแล้ว ยังกล่าวถึงสภาพชีวิตความเป็นอยู่ตลอดจนลักษณะของคนข้าที่เขาคิดมีโอกาสเห็นในระหว่างเดินทัพ และแน่นอนกรณี “ข้าเป็นเจือง” กวีนิพนธ์เชิงจดหมายเหตุขึ้นนี้ก็ไม่ใช่พลาดที่จะเล่าไว้เช่นกัน เพราะเป็นเหตุการณ์สำคัญอันหนึ่งของสงครามครั้งนั้นทีเดียว “นิราศเมืองหลวงพระบาง” ได้บรรยายถึง “ข้าเจือง” ในคราวสงครามปะทะกับกองทัพสยามที่ตั้งค่ายอยู่ ณ แขวงเมืองชอนไวดังนี้ :

“เวลาเมื่อต่อสู้อยู่กับฮ่อ
รบศึกฮ่อรอไขกันใหญ่ยับ
กลับเป็นเจืองเคื่องข้อทรยศ
คุมข้าและเจืองปล้นเป็นคนพาล
มาตั้งค่ายรายว่าริมน้ำล่อม
เข้าเขตแดนแคว้นเมืองชอนสิงขรดู
มันเที่ยวบุกรุกรานชาวบ้านหนี
เที่ยวเลียบลาดกวาดต้อนทุกบ่อนไป
พวกเจ้าเมืองกรมการบ้านเมืองชอน
จะเข้าป่าล่าไปมิได้คิด

แม่ทัพพังดั่งไฟไหม้หม่อม
จึงประชุมควาญช้างพวกต่างวัว
รวมได้คนพลอาสาห้าสิบเศษ
จะขอฆ่าฝ่าฟันให้บรรลัย
เลือกนายทัพจับไขไม่เป็นล่า
จะให้คุมโยธาคิดบิดเป็นเกลียว
ต้องขู่เชิญเป็นเวลาเข้าตาทัพ
แกกล้วงกตกรประหม่าก็ลาเลย
ถึงค่ายข้าดาต่อนอกตื้นตื้น
จะถูกผิดกิจการสถานใด
เป็นสามวันห้วนไหวมิได้ลด
ข้าก็สู้อยู่ในค่ายมิพ่ายพัง

ในปัจจุบันเจ็ดไม่เสร็จสรรพ
ยังมีทัพจะทบมารบราญ
คือกบฏอ้ายหัวหน้าพระยาวาน
พลประหารร้อยเศษสังเวยดู
เรียกห้วยหอมฮักหาญจะขานสู้
ดั่งจะจูโจมจับเอาทัพชัย
ไล่ต้อนตีเสบียงมาเลี้ยงไพร่
ชนชาวไพร่พรันต์กลัวชีวิต
วิ่งสลอนนำสลดระทดจิต
ด้วยเกรงฤทธิ์ขารบจะหลบตัว
ด้วยใช้รุมทหารรอนลงนอนทั่ว
ช่วยจับตัวและเจืองที่เคื่องใจ
ต่างก้มเศถนอบนบสพสมัย
มิทันให้พริบตาเวลาเดียว
ได้เจ้ากล้าปากกล้าแต่ดาเหี้ยม
ดูหน้าเขี้ยวถอดสีไม่มีเสบย
จึงจำรับรบไปมิได้เฉย
ด้วยไม่เคยคิดสู้กับผู้ใด
แกเข้าเต็นท์ยิงยัดให้ดัดชัย
ไม่เข้าใจจึงกลุ่มสุมตระวัง
ยิงจนหมดลูกดินสิ้นหลายถัง
แกยิงสังลูกดินส่งให้จันทัน

แม่ทัพแจ้งใจเห็นไม่จบ
พอเล็บแจ้ไขจางสร้างขึ้นพลัน
พอถึงค่ายรายคนเข้าคั่นดัก
ปืนใหญ่วางกลางเนินบนเนินผิง
แตกทลายกระจายจบศพไม่นับ
ทหารห้อมล้อมรายเข้าค่ายคุม
อ้ายหัวโจกจะเข้าถูกขาทบ
ทั้งอาวุธยุทโธปกรณ์จัดกระจาย
ได้คนครัวมัวหม่ออยู่ในรก
แล้วเผาค่ายไปกระพือฮือล่ออง
ถึงแม่ทัพคำนับแจ้งแสดงสดับ
ไปตัดคอเสียไว้ในทุ่งนา

มัวแต่รบนอนเร้นในเต็นท์มัน
ก็จัดสรรปืนใหญ่ให้ไปยิง
คอยรบกักกันไว้มิให้วิ่ง
พอได้ตั้งกระตุมบั้งจับฮุ้ม
บ้างหนีลี้หลบไหลลงในหลุม
ไล่ตะลุมบอนล้างให้วางวาย
มิสู้รบจับรับเอาฉิบหาย
ออกเรียกรายกลางซาลาเก็บมากอง
สามสิบหกชายหญิงทั้งสิ่งของ
พวกครัวร้องไห้รำก้ำมา
จึงบังคับให้เอาตัวอ้ายหัวหน้า
ให้โจรฆ่าจะจำอย่าทำเจือง

(ทวยหาญรักษา, 2548: 171-172)

แม้จะให้ข้อมูลตลอดจนบรรยายฉากเหตุการณ์สำคัญเอาไว้ แต่ก็มีบางเช่นกัน ที่หลักฐานชิ้นนี้ให้ข้อมูลที่ขัดแย้งกับหลักฐานลาวที่เป็นคำให้การของเจ้าเมือง กรมการที่ปรากฏใน “พงศาวดารเมืองหัวพันห้าทั้งหก” เช่น ที่บอกว่า องค์เมือง งบา เป็นข้า ขณะที่ “พงศาวดารเมืองหัวพันห้าทั้งหก” บอกแก่เราว่าทั้งสองเป็น ผู้นำผู้ไทแดง ที่เข้าร่วมการกบฏกับข้า ขณะที่ “เรื่องเมืองโสย” อันเป็นเรื่องหนึ่งใน “พงศาวดารเมืองหัวพันห้าทั้งหก” ระบุท้าวเมืองอินโยธา เจ้าเมืองโสยกล่าวว่า ระหว่างนั้น “พระยารมโพธิ์ พระยาวังโคงคุมไพร่หนีไปทางเมืองซำใต้ แต่องบา องค์เมือง พวกผู้ไทแดงยอมเข้าทูลญวน ขออาศัยทำมาหากินอยู่ในเขตแขวงเมืองโสย” (กรมศิลปากร, 2507ข: 242) ทั้งยังดูขัดแย้งกันอีก ในแง่ที่ “เรื่องเมืองโสย” ระบุว่า งบา องค์เมืองยอมสวามิภักดิ์ (“เข้าทูล”) กับญวน ไม่ใช่ไทยสยามดังที่ หลวงทวยหาญรักษากล่าวไว้ แต่ทั้งหมดนี้สามารถอธิบายได้ใหม่โดยดูลำดับเวลา ของเหตุการณ์ที่หลักฐานอ้างถึง ไม่ใช่ดูเฉพาะเวลาที่หลักฐานเกิดขึ้นเท่านั้น เวลาที่ท้าวเมืองอินโยธาอ้างถึงตามท้องเรื่องนั้น คือ ปี พ.ศ. 2422 (กรมศิลปากร, 2507ข: 240) เป็นเวลาที่กรุงเทพฯ ยังไม่ได้ส่งกองทัพบกเข้ายึดเมืองขึ้น ไบพรวนไปปราบฮ่อ และการปะทะกันระหว่างทัพสยามกับข้าเจืองนั้นหลักฐานทั้งฝ่ายลาว และไทยกล่าวตรงกันว่าเป็นปี พ.ศ. 2429

ฉะนั้น จึงสามารถประมวลเหตุการณ์ได้ใหม่เป็นว่า แรกทีเดียวเมื่อกวานหลวงส่งทัพญวนมาช่วยลาวตีเมืองโสมคินได้สำเร็จ งบา งบเมือง ได้ยอมสวามิภักดิ์ต่อญวน ครั้นต่อมาเมื่อเกิดเหตุการณ์ฮ่อเข้ามารุกล้ำบริเวณแขวงเมืองโสมอีก และข้าเจืองก็ยังไม่หมดสิ้นไป (เพราะเหตุการณ์มักจะวนเวียนอยู่อย่างนี้ถือเป็นยุคที่วุ่นวายยุคหนึ่งของล้านช้าง) ชาวเมืองโสมยังปราบปรามไม่สู้จะประสบผลสำเร็จนัก ต่อมากองทัพสยามเข้ามาตั้งมั่นอยู่ที่เมืองซ่อ่นทำการปราบปรามฮ่อและข้าประสบผลสำเร็จพอสมควร (“ตีบ้านไคฮ่อแตกลงแหลกล่ม”) เป็นที่เลื่องลือจนมีผู้ยอมสวามิภักดิ์ด้วยเป็นอันมาก (“ข้าเจ้ากลับทัพมาทูลอยู่นิยาม”) และท้าวเมืองอินโยธา เจ้าเมืองโสม ก็ยอมสวามิภักดิ์ด้วย ฝ่ายงบา งบเมือง ซึ่งอยู่ในเขตแขวงเมืองโสมทั้งยังมีประวัติเคยเข้าร่วมกับข้าและฮ่อ ก็คงเห็นว่าเพื่อความอยู่รอดของตน และพวกพ้องจำเป็นต้องสวามิภักดิ์ต่อสยามเช่นกัน

ส่วนประเด็นว่า งบา งบเมือง เป็นข้าและหรือผู้ไทแดงกันแน่ นั้น เข้าใจได้ในแง่ที่ว่า การกบฏของชนชาติข่าครั้งนั้นขยายวงกว้างมีผู้เข้าร่วมเป็นจำนวนมาก จากเดิมที่ “ข้าเจือง” จะมีเพียงชนชาติข่าเท่านั้น ก็กลับยกระดับเป็นกบฏชาติพันธุ์ที่มีข้าเป็นผู้นำไป คือ มีกลุ่มชนต่าง ๆ เห็นพ้องและเข้าร่วมเป็นจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็นพวกฮ่อ แม้ว (ม้ง) ผู้ไทแดง เป็นต้น ฉะนั้น เหตุการณ์ที่เมืองโสมที่ข้ามีผู้ไทแดงเป็นแนวร่วมจึงถูกมองโดยท้าวเมืองอินโยธาและบรรดากรมการในภาพเหมารวมว่า “ข้าเจืองผู้ไทแดง” (กรมศิลปากร, 2507 ข: 241-242) เช่นเดียวกับที่คนลาวมองกบฏชาวม้งที่เข้าร่วมกับข้าว่า “แม้วเจือง” (กรมศิลปากร, 2507 ข: 270) และการมองแบบนี้ถูกถ่ายทอดในรูปคำบอกเล่าที่ชาวลาวเมืองโสมมีให้แก่กองทัพสยามที่มีนายร้อยเอกหลวงทวยหาญรักษาเป็นเลขาธิการทัพด้วยนั่นเอง และการเป็นแกนนำสำคัญของการกบฏต่อชนผู้ปกครองของกลุ่มชาติพันธุ์หลากหลายเช่นนี้ก็นับว่า “ข้าเจือง” เป็นกบฏที่มีทั้งประเด็น “ชนชาติ” และ “ชนชั้น” ผ่งซ้อนกันอยู่อย่างน่าสนใจทีเดียว

ส่วน “ประวัติการณ์ของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี” ก็เล่าเรื่องสอดคล้องกับ “นิราศเมืองหลวงพระบาง” เป็นส่วนใหญ่โดยเฉพาะในบทที่ว่าด้วย “ประวัติข้าและซึ่งคิดกบฏเป็นเจือง” (สุรศักดิ์มนตรี, 2504: 546-552) เป็นไปได้อย่าง

มากที่เมื่อคราวเขียนงานบันทึกชิ้นนี้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีจะนำเอา “นิราศเมืองหลวงพระบาง” มาเทียบเคียงข้อมูล อันที่จริงเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็นผู้สนับสนุนให้มีการตีพิมพ์ “นิราศหลวงพระบาง” เผยแพร่ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2434 ในการพิมพ์เมื่อไม่นานมานี้มีการนำเอาคำนำที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเขียนให้แก่ นายร้อยเอก หลวงทวยหาญรักษามานิพนธ์ไว้ด้วย

แต่ไม่ใช่ว่า “ประวัติการณ์ฯ” จะเป็นเพียงงานแปล/แปลง “นิราศเมืองหลวงพระบาง” จากร้อยกรองมาเป็นร้อยแก้ว เพราะ “ประวัติการณ์ฯ” มีการนำเอาหลักฐานสำคัญอื่นมาแสดงไว้ด้วย ตัวอย่างเช่น พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีไปมากับเจ้าหมื่นไวยวรนาถระหว่างนำทัพอยู่ที่หลวงพระบาง และพระราชหัตถเลขาฉบับหนึ่งใจความสำคัญเป็นรับสั่งต่อเจ้าหมื่นไวยวรนาถว่า “และซึ่งคิดจะปราบปรามพวกข้าและซึ่งไม่อ่อนน้อมต่อเมืองหลวงพระบางให้ราบคาบทั่วไบนั้นถูกต้องแล้ว การที่จะตั้งอยู่แห่งใดต้องแล้วแต่แม่ทัพนายกองจะเห็นสมควรตั้งอยู่ได้ ซึ่งจะถือเอาใบบอกครั้งก่อนเป็นบอกไม่แน่นอนนั้นถือไม่ได้” (สุรศักดิ์มนตรี, 2404: 599) ซึ่งที่จริงความข้อนี้ขัดแย้งกับข้อมูลใน “นิราศเมืองหลวงพระบาง” และ “ประวัติการณ์ฯ” เอง ในแง่ที่ว่า การตัดสินใจจะปราบปรามข้าเจืองนั้น ไม่ใช่จะเป็นเพียงการตอบโต้ต่อสถานการณ์เฉพาะหน้า เนื่องจากข้าจะยกมาตีค่ายไทยที่เมืองชอนก่อน ทั้งที่ทัพไทยกำลังเผชิญปัญหาการป่วยไข้ในกองทัพ ขาดยาและเครื่องยุทธรภัณฑ์ที่จำเป็นแก่กองทัพ

พระราชหัตถเลขาข้างต้นยืนยันชัดเจนว่าแนวคิดที่จะปราบข้ามีขึ้นก่อนที่ไทยจะย้ายไปตั้งค่ายอยู่บริเวณแขวงเมืองชอน ตามความในพระราชหัตถเลขาฉบับนี้เจ้าหมื่นไวยวรนาถยังได้ขอพระบรมราชวินิจฉัยว่าจะตั้งค่ายใหญ่อยู่ที่ใด ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตอบกลับไปว่า “แล้วแต่แม่ทัพนายกองจะเห็นสมควรตั้งอยู่ได้” (สุรศักดิ์มนตรี, 2504: 599) แต่ประเด็นนี้ก็ไม่ใช่เรื่องแปลกประหลาดอันใด ในเมื่อจุดยืนทางชนชั้นของเจ้ากรุงเทพฯ กับหลวงพระบางนั้นสอดคล้องกัน เมื่อข้าซึ่งเป็นไพร่ส่วยก่อกบฏทั้งสองจึงไม่พอใจเพราะนอกจากกบฏข้าจะกระทบต่อสถานภาพ “ความเป็นเจ้าผู้ปกครอง” ของ

ชนชั้นนำในลาวแล้ว ยังหมายถึงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากการเก็บส่วยจะขาดหายไปบางส่วนที่ หากปล่อยให้การกบฏเช่นนี้ลุกลามขยายใหญ่ต่อไปเรื่อยๆ ย่อมไม่เป็นผลดีต่อทั้งหลวงพระบางและกรุงเทพฯ ขณะเดียวกันการเก็บส่วยที่ดำเนินมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ครั้งต้นรัตนโกสินทร์ ส่งผลกระทบต่อชาวมกที่สุด เพราะชาเป็นกลุ่มชนชั้นล่าง ข้างบนชามีลาว ผู้ไทย ญวน และไทย

อย่างไรก็ตาม เฉพาะประเด็นเกี่ยวกับชาเจืองนั้น กล่าวได้ว่า “ประวัติการณ์” เป็นหลักฐานที่ไม่อาจมองข้าม และน่าสังเกตว่า “ประวัติการณ์” ให้ความสำคัญกับชาเจืองค่อนข้างมาก เมื่อขึ้นต้นด้วยบทว่าด้วย “ประวัติชาจะซึ่งคิดกบฏเป็นเจือง” ก็ต่อด้วยบทที่ว่าด้วย “กำเนิดฮ่อ” เป็นลำดับต่อไป เปรียบเทียบการอธิบายของทั้งสองบทข้างต้นแล้วกลับน่าสนใจที่ว่า “ประวัติการณ์” กล่าวถึงชาเจืองไว้มากกว่าฮ่อด้วยซ้ำ แต่เหตุการณ์สงครามทั้งหมดเป็นการปราบฮ่อมากกว่าปราบชา โดยชาที่ถูกปราบจากทัพไทยโดยตรงนั้นเป็นชาเจืองกลุ่มพระยาพระ พระยาว่าน ส่วนกลุ่มอื่นๆ นั้นจากหลักฐานฝ่ายลาว จะเห็นว่าชาถูกปราบจากทิศทางอื่นอยู่ก่อนแล้ว ไม่ว่าจะเป็นการปราบปรามโดยบรรดาลาวเมืองต่างๆ ที่มีชาเจืองเคลื่อนไหวอยู่รอบๆ การปราบโดยทัพญวนที่ส่งมาจากเมืองสำคัญ เช่น จากเมืองเตงแวง และตึงเง้ เป็นต้น

ฉะนั้น จึงไม่แปลกอันใดที่ใน “ประวัติการณ์” จะเน้นกล่าวประวัติเฉพาะชาเจืองกลุ่มพระยาพระ พระยาว่าน ไม่กล่าวถึงท้าวล่าแสงแสนเหิน และกลุ่มอื่นๆ ที่เคลื่อนไหวอยู่บริเวณแดนลาวต่อแดนญวนแต่อย่างใด “ประวัติการณ์” กล่าวถึงเหตุการณ์ปราบชาเจืองกลุ่มพระยาว่านเป็นการเฉพาะ จากนั้นก็ถึงบทที่ขึ้นต้นว่าด้วย “ประวัติชาจะซึ่งคิดกบฏเป็นเจือง” กล่าวถึงภูมิหลังความเป็นมาของชาเจืองกลุ่มพระยาว่านว่ามีที่มาอย่างไร ผู้นำเป็นใคร และประกาศตนต่อสู้กับลาวอย่างไร ฯลฯ “ประวัติชาจะซึ่งคิดกบฏเป็นเจือง” มีใจความสำคัญดังต่อไปนี้ :

“ประวัติชาจะซึ่งคิดกบฏเป็นเจือง

เดิมชาจะซึ่งตั้งอยู่บนยอดเขา ในพื้นดินแดนของเมืองหลวงพระบางทั่วไป ที่เรียกว่าชาจะนี้มีหลายพวก ทั้งภาษาก็ผิดกัน คือ พวก ๑ ชื่อชาขัด อีกพวก ๑ ชื่อชาฮอก อีกพวก ๑ ชื่อชาละแมด แต่ที่เรียกว่าชาจะนั้นคือรวมชาหมด

ทุกๆ พวกเข้าด้วยกัน ชาวนครหลวงพระบางเรียกว่าข้าและ ข้าพวกนี้เป็นส่วย
ขึ้นแก่เจ้านครหลวงพระบาง และเจ้านายบุตรหลานกับท้าวเพี้ยในเมืองนคร
หลวงพระบางทั้งสิ้น ส่วยนั้นทำไร่ข้าวสาลี และส่วยสิ่งของต่างๆ ถึงปีต้องนำเอามา
ส่งพลเมืองๆ นครหลวงพระบางได้อาศัยอาหารของพวกข้าซึ่งเป็นส่วยทั้งสิ้น
อยู่มาเมื่อครั้งพระยาราชวรานุกุล (เจ้าพระยาศรีธรรมราช เวก บุญยรัตพันธุ์)
ได้เป็นแม่ทัพยกขึ้นไปปราบฮ่อทุ่งเชียงคำ ข้าพวกนี้ก็ก่อการกบฏต่อเจ้านาย
เมืองนครหลวงพระบางขึ้น เดิมที่จะก่อการกบฏขึ้นนั้น มีข้าและคนหนึ่งเป็น
คนฉลาด ได้สำแดงอิทธิฤทธิ์ทำพิธีขึ้นที่โถงศิลาใหญ่แขวงเมืองพวน โถงนี้ได้มี
มาแต่โบราณ คือ เจาะหินบนภูเขาขึ้นทำเป็นโถงขึ้นหลายใบ ตัวโถงติดอยู่กับ
หินเรียงกันไปอยู่ตามเชิงเขาเมืองพวน โถงนี้มีนามชื่อว่าโถง ออ้งโถงเมืองนี้
ตามคำโบราณกล่าวว่าแม่จะเอาน้ำบรรจุลงในโถงนี้แล้ว น้ำนั้นก็กลับกลายเป็น
สุราไปทั้งสิ้น พวกลาวและพวกข้าจึงนับถือกันว่าเป็นของศักดิ์สิทธิ์ ข้าและ
ผู้ฉลาดคนนี้ได้ค้นพบปริกมูลหนูชนิดหนึ่ง เป็นปริกมูลหนูจิ๊ดไม่มีรสเผ็ดร้อน
ข้าผู้นั้นจึงได้อาพาปริกนั้นมาตำที่โถงเมือง แล้วประกาศตนว่า “ผีฟ้าได้ยกให้ข้า
ขึ้นเป็นหัวหน้าข้าและทั้งหลาย ซึ่งจะทำให้ข้าไปต่อสู้กับพวกลาวหลวงพระบาง
ที่ได้ใช้พวกเรายิ่งกว่าทาส และได้เคยดขี่ข่มเหงพวกเรามานาน และความ
หมายของพวกลาวซึ่งเป็นนายได้แจกให้เราซึ่งเป็นพวกหัวหน้าข้าให้
เข้าใจ ความหมายของพวกมัน คือ เอาซี่โครงควายมาบังเป็นพื้นเลื่อยขีดสั้นยาว
ตามแต่จะบังแล้วผ่าออกเป็นสองซีก ให้พวกเรายึดถือไว้ซีก ๑ ลาวที่เป็นนาย
เรายึดถือเอาไว้ซีก ๑ ถ้าพวกลาวที่เป็นนายจะมีการสังเสียอะไรแก่พวกเราแล้ว
ก็ต้องส่งซี่โครงควายอันของนายที่ยึดถือไว้นั้นมาให้พวกเราทาบกันดู ถ้าซี่โครง
ควายอันนั้นเท่า และรอยบังไว้นั้นถูกรอยกันแล้ว พวกเราก็ต้องเชื่อว่าเป็น
คำสั่งอันแท้จริงของนาย เช่น เป็นการร้อนพวกลาวที่เป็นนายก็ส่งถ่านไฟมา
[หมายความว่า ร้อนเป็นไฟ] ถ้าจะเกณฑ์ไปให้สิ้นเชิง ก็ส่งชนไก่มา (หมายความว่า
เป็นไม้กวาดให้กวาดเอาไปให้สิ้น) และพวกเราต้องเชื่อฟังคำทำตามคำสั่งของ
พวกลาวซึ่งเป็นนายอยู่เสมอบัดนี้ผีฟ้าได้บันดาลโปรดปล่อยให้พวกเราเป็นไทย
ไม่ต้องเป็นข้าของพวกลาวอีกต่อไปละ” ครั้นเมื่อประกาศตนเสร็จแล้ว ข้าผู้นั้น
ก็ได้สำแดงอิทธิฤทธิ์ให้พวกข้าทั้งหลายเห็นอภินิหาร คือ เอาน้ำลงเทในปริก
ซึ่งตำไว้ที่โถงเมืองนั้น แล้วก็เอาน้ำปริกนั้นขึ้นมาลูบไล่ล้างหน้าล้างตาและข้อม
ตามเนื้อตัว เมื่อพวกข้าทั้งหลายเห็นเช่นนั้นแล้วก็มีความเชื่อถือเลื่อมใสว่า ผีฟ้า
ได้มาเข้าทรงจริง จึงพากันสมัครรวบรวมเข้าเป็นพวกเดียวกัน แล้วจึงแบ่ง
คนฉลาดออกเป็นพวกๆ ตั้งให้มีชื่อต่างๆ กัน เรียกว่า “พระยาพระ พระยาวาน

พระยาโคตมะ และพระยาราช กับมีชื่อต่าง ๆ ตั้งให้เป็นหัวหน้าแยกย้ายกันอยู่ และให้นามพวกข้าซึ่งเป็นกบฏต่อเมืองนครหลวงพระบางนี้ว่าพวกเจียง” (เจียงนี้คือคำที่เอามาจากโองการนั้นเอง) ต่างพวกต่างก็ยกเข้าตีพวกบ้านลาวทุกหมู่บ้าน ทุกพวก อาวุธของพวกข้านี้ใช้หน้าไม้ ส่วนลูกของหน้าไม้ นั้นอาบยาบองซึ่ง เป็นของมีพิษ ได้ยกเข้าตีปล้นหมู่บ้านพวกลาว ฆ่าพวกลาวตายเสียเป็นอันมาก เพราะถูกยิงด้วยลูกหน้าไม้ ยางบองของข้าเหล่านี้ ในระหว่างที่พวกลาวได้ล้มตาย โดยถูกรูหน้หน้าไม้ ยางบองของพวกข้าเจียงนี้ ในระหว่างที่หมดหนทางไม่รู้ที่จะ หายอย่างไรแก่ไขให้รอดนั้น บังเอิญมีข้าคนหนึ่งมีความสงสารพวกลาวขึ้นมา เพราะเห็นพวกลาวตายมากจึงเล็ดลอดหนีพวกข้าด้วยกันมา แจ้งความให้แม่ทัพ ลาวทราบความว่า “การที่จะแก้พิษของยางบองนี้ว่ามีแก้ได้อยู่แต่อย่างเดียว คือปูนาเท่านั้น จึงจะแก้ให้หายพิษได้ไม่เป็นอันตรายแก่ชีวิตแต่อย่างใด” เมื่อพวกลาวได้ทราบเรื่องเช่นนั้นแล้ว จึงได้ไปจับปูนามาบรรจุช่องไว้กันตัว ครั้นพวกข้ายกมาและยิงลูกมาถูกอีก พวกลาวก็ตำปูนาพอกดูดพิษยางบอง เสียทันทั่วทั้งที่ ก็รอดพ้นจากความตายตั้งแต่นั้นมากองทัพพวกข้าก็พ่ายแพ้ พวกลาวหลบหนีเข้าป่าเข้าดงไปสิ้นข้าและซึ่งเป็นเจียงนี้มีประมาณหลายพันคน และข้าและพวกนี้ที่หนีไปอยู่ตามมณฑลพายัพรับจ้างทำป่าไม้อยู่ที่นั้นชาวมณฑล พายัพเรียกว่า ชะมู” (สุรศักดิ์มนตรี, 2504: 538-551)

เหตุที่ “ประวัติการณ์ฯ” ให้ความสำคัญกับข้าเจียงดังบรรยายไว้ข้างต้น สันนิษฐานได้ว่าเกี่ยวข้องกับประเด็นความชอบธรรมของกองทัพสยาม เพราะเหตุผลของการยกทัพไปยังดินแดนล้านช้างในช่วงดังกล่าวก็ด้วยหมายจะปราบปราม “ฮ่อและโจรผู้ร้าย” ข้าจึงถูกวางโครงเรื่องให้เป็น “โจรผู้ร้าย” ในที่นั้น ส่วนฮ่อนั้น มีความชัดเจนว่า หมายถึง กำลังจัดตั้งที่เป็นอดีตกบฏได้ฝังในจินตนาการของ ชะมูที่ “โจรผู้ร้าย” กลับมีความคลุมเครือ ภายหลังความคลุมเครือนี้ถูกลบเลื่อน/ เบี่ยงเบนด้วยการวางโครงให้ข้าเป็น “โจรผู้ร้าย” ไปนั่นเอง ซึ่งก็เข้าใจได้ในแง่ที่ ถ้าไม่มี “โจรผู้ร้าย” ในชายพระราชอาณาเขต ก็จะไม่มีการยกทัพสยามไปในที่แห่งนั้น ด้วย และถ้าไม่มีบทบาทกองทัพสยามต่อการปราบปราม “ฮ่อและโจรผู้ร้าย” ล้านช้างก็จะตกเป็นอาณานิคมฝรั่งเศสได้ง่ายขึ้นและไม่ได้เป็นส่วนหนึ่งของ “พระราชอาณาเขตสยาม” ด้วย จากความไม่สมเหตุสมผลก็ถูกทำให้เป็นเหตุเป็น ผลมีความชอบธรรมด้วยประการฉะนี้

นอกจาก “ประวัติการณ์” เอกสารชิ้นสุดท้ายที่จะหยิบยกมาพิจารณาในที่นี้ได้แก่ “จดหมายเหตุกองทัพปราบฮ่อ” พระนิพนธ์ประเภทรวบรวมจดหมายเหตุของสมเด็จพระอมรินทราบรมราชูปถัมภ์ บันทึกหลังเหตุการณ์ไม่นานเช่นกัน แต่ก็นับว่าน่าเสียดายที่เนื้อหาเป็นเพียงการสรุปข้อมูลจาก “ประวัติการณ์” แม้กระทรวงมหาดไทยที่สมเด็จพระอมรินทราบรมราชูปถัมภ์ดำรงตำแหน่งเป็นเสนาบดี จะเป็นหน่วยงานสำคัญที่ได้รับสำเนาจดหมายรายงานการปฏิบัติราชการของกองทัพปราบฮ่อ รวมทั้งเอกสารเกี่ยวกับการทำให้การของบรรดาเจ้าเมืองท้องถิ่นในล้านช้าง แต่ก็ไม่ใช่ที่ปรากฏว่าเหตุใดสมเด็จพระอมรินทราบรมราชูปถัมภ์จึงไม่ทรงใช้เอกสารเหล่านั้นเป็นพื้นในการเรียบเรียงจดหมายเหตุ อย่างไรก็ตาม จารึกการเขียนจดหมายเหตุคงจะไม่เอื้อให้มีการนำเสนอเนื้อหาข้อมูลได้เต็มที่นัก แม้แต่เรื่องราวการปราบฮ่อซึ่งเป็นประเด็นหลักของจดหมายเหตุฉบับนี้ การเขียนก็ยังคงเป็นการสรุปรวบย่อมากกว่าจะเป็นการนำเสนอเนื้อหาที่เป็นระบบได้ใจความสมบูรณ์ ต่อกรณีข้อเท็จจริง “จดหมายเหตุกองทัพปราบฮ่อ” จึงกล่าวถึงไว้แต่เพียงว่า :

“อนึ่ง ตั้งแต่เกิดศึกฮ่อคราวนี้ พวกข้าและซึ่งพวกเมืองหลวงพระบางเคยใช้สอยในกิจการต่างๆ เป็นประเพณีบ้านเมืองมาช้านานนั้น พวกกันเป็น “เจือง” คือ ขัดแย้งกำเริบขึ้นหลายตำบล ข้าและพวกหนึ่ง ตั้งอยู่ที่ตำบลห้วยตะบวนในแขวงเมืองหัวเมือง มีหัวหน้าชื่อพระยาพระคนหนึ่ง พระยาว่านคนหนึ่ง ครั้นถึงเดือน ๗ แรม ๑๓ ค่ำ ปีมะเมีย พระยาว่านคุมพรรคพวกประมาณ ๑๕๐ คน มาตั้งค่ายอยู่ที่ห้วยหอมในแขวงเมืองซอน ซึ่งกองทัพเจ้าหมื่นไวยวรนาถตั้งอยู่มาเที่ยวแย่งชิงเสบียงอาหารและทรัพย์สินสมบัติของราษฎร เจ้าหมื่นไวยวรนาถทราบความ จึงแต่งให้เจ้ากำบุตรเจ้าอุปราช กับนายร้อยโทแจ่มทหารกับกำลังหัวเมืองสมทบกันเป็นจำนวน ๑๐๐ เศษ มีปืนใหญ่ด้วยบอกหนึ่ง ยกไปปราบพวกข้าและ เมื่อกองทัพยกขึ้นไปถึงห้วยหอม พวกข้าและต่อสู้ ครั้นเดือน ๘ ขึ้น ๔ ค่ำ กองทหารเอาปืนใหญ่ยิงกระสุนแตกเข้าไปในค่ายพวกข้าและ ๓ กระสุนๆ ปืนระเบิดถูกข้าตายหลายคน ที่เหลืออยู่พวกกันหนีซุกซ่อน กองทหารเข้าค่ายได้ไล่ฆ่าฟันพวกข้าและตายหลายคน จับได้พระยาว่านตัวหัวหน้ากับนายรองชื่อคำเพ็ชรคนหนึ่ง เพี้ยไชยคนหนึ่ง เพี้ยเมืองคนหนึ่ง กับพรรคพวกอีก ๓๖ คน และเครื่องศาสตราวุธหมดทั้งสิ้น กองทหารเผ่าค่ายเสียแล้วยกกลับไปยังเมืองซอน แต่นั้นพวกข้าที่ตั้งเป็นเจืองอยู่ ณ ที่นั้นก็พากันครั้นคร้าม ที่เข้า

มาขอลูกแกโทษ คือ ท้าวยี่น้อย ท้าวยี่ใหญ่ เพี้ยเก่า เพี้ยไทร พระยาคำน้อย พันแสน พระยาน้อยคำพัน แสนเมืองเตียวกา แสนขันอาสา พระยาแก้ว พระยาลิ้นทอง เหล่านี้ ล้วนตัวหัวหน้าพวกข้าและที่ตั้งเป็นเมืองอยู่ ณ ตำบล แกวหมากเพื่อง ตำบลผาลอย ตำบลเพ็ญโค้ง ตำบลห้วยคี่ แขวงเมืองข่าเหนือข่าได้ พาพรรคพวกเข้ามาลูกแกโทษด้วยทั้งนั้น พระยาพระซึ่งเป็นหัวหน้าพวกข้าและ ณ ตำบลห้วยตะบวน เทียวหลบหนีอยู่คราวหนึ่ง แล้วก็เข้ามาลูกแกโทษอย่างเดียวกัน” (ดำรงราชานุภาพ, 2507ก: 375-376)

เช่นเดียวกับ “ประวัติการณ์” “จดหมายเหตุ” กล่าวถึงเฉพาะข่าเจือง กลุ่มพระยาพระ พระยาร่วง ซึ่งเป็นกลุ่มที่ถูกปราบโดยกองทัพสยามภายใต้การนำของเจ้าหมื่นไวยวรนาถ กลุ่มนี้เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมเหนือทุ่งเชียงคำ (ปัจจุบันเรียกว่า “ทุ่งไหหิน”) “เจือง” ที่แต่เดิมมีความหมายเกี่ยวข้องกับวีรบุรุษในตำนานของกลุ่มชนตระกูลไท-ลาว และมอญ-เขมร ได้กลายเป็นสัญลักษณ์ทางอุดมการณ์ของการก่อกบฏของกลุ่มชาติพันธุ์ข่าตั้งแต่ช่วงทศวรรษ 2360 เป็นอย่างน้อย “เจือง” ได้เปลี่ยนย้ายบริบทจากการเป็นบรรพชนของคนไทและลาว (ทั้งลาวล้านช้างและลาวล้านนา) มาเป็นส่วนหนึ่งของขบวนการปลดแอกทางชนชั้นและชาติพันธุ์ของชนชาติส่วนน้อยในแถบลุ่มแม่น้ำโขงในที่สุด (กำพล จำปาพันธ์, 2551: 52-62)

4. ส่งท้าย: “ชนชั้น” และ “ชาติพันธุ์”

แม้ว่าท้ายสุด เอกสารที่หยิบยกมาศึกษาในที่นี้ จะยังอุดมด้วยปัญหามุมมอง กล่าวคือ เป็นการมองจากมุมของฝ่ายปราบปราม เอกสารประเภทคำให้การของบรรดาเจ้าเมืองท้องถิ่นก็จะเต็มไปด้วยอคติที่มีต่อกบฏกลุ่มนี้ เจ้าเมืองลาวเหล่านี้ได้รับผลกระทบโดยตรงจากการก่อกำเริบของกลุ่มชนข่า ถึงขั้นต้องอพยพย้ายถิ่นฐานทั้งบ้านเมืองรอนแรมไปขอความช่วยเหลือจากเมืองอื่น แต่อย่างน้อยที่สุด ข้อมูลที่ได้จากเอกสารเหล่านี้มีคุณูปการที่ทำให้เราสามารถกล่าวได้ว่า “ข่าเจือง” เป็นเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ที่เคยเกิดขึ้นในอาณาบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงมาก่อน ไม่ใช่เพียงอุปทานหรือปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรมที่ไม่มีความเป็นจริง

ทางประวัติศาสตร์แต่อย่างใด เพียงแต่ว่า “ข้าเจือง” มีประเด็นปัญหาทางด้าน วัฒนธรรมความเชื่อที่แตกต่างจากศูนย์กลางสำคัญของลาวขณะนั้น (คือ “หลวง พระบาง”) จุดยืนทางชนชั้นที่มีต่อ “ข้าเจือง” ของชนชั้นนำกรุงเทพฯ ก็ดูจะลง รอยกับชนชั้นนำหลวงพระบางอยู่หลายประการ ชนชั้นนำกรุงเทพฯ จึงเลือกที่ จะสร้างเสถียรภาพแก่หลวงพระบาง

แต่การเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับสถานการณ์ความวุ่นวายของหลวงพระบาง แทนที่ จะทำให้อำนาจสยามที่มีต่อหลวงพระบางมีการกระชับมั่นคงมากขึ้น แต่ข้อเท็จจริงทาง ประวัติศาสตร์ได้ยืนยันแก่เราแล้วว่า การณ์กลับเป็นตรงกันข้าม หลังจากปราบปราม อ้อและข้าลงสำเร็จ ฝ่ายฝรั่งเศสได้ส่งกำลังทหารเข้าสู่ลุ่มแม่น้ำโขงผ่านทางแคว้น ลิบสองจุไทด้วยเหตุผลในแบบเดียวกับสยาม คือ เพื่อปราบ “อ้อและโจรผู้ร้าย” การ “รุก” ของฝรั่งเศสนำมาซึ่งปัญหาข้อพิพาทเรื่องเขตแดนระหว่างฝรั่งเศสและ สยาม (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2509 อ้างถึงใน สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2543) ในที่สุดเมื่อ หลายอย่างดูจะยั่วยุให้ฝรั่งเศสตัดสินใจใช้กำลังทหารต่อสยาม ม.ปาวีก็ได้วางอุบาย ให้นำวาโทโบรีนำเรือรบฝรั่งเศสฝ่าแนวป้องกันของสยามบริเวณปากน้ำเจ้าพระยา เข้ามาทอดสมอยู่หน้าสถานทูตฝรั่งเศสใกล้กับพระบรมมหาราชวัง ความสำเร็จ ทางทหารที่ได้รับอย่างเหลือล้น ฝรั่งเศสก็ได้แปรเปลี่ยนเป็นการยื่นข้อเสนอ ทางการเมืองให้สยามถอนทหารออกจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทันที (เดิม สิงห์หิฐิต, 2499 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนวรรณนะ, 2519)

จากเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ข้างต้น ดูเหมือนการเข้ามาของจักรวรรดินิยม ฝรั่งเศสในลาว ตลอดถึงขั้นตอนการสร้างระบอบอาณานิคมโดยผนวกหลวงพระบาง เข้าเป็นรัฐในอารักขาในปี พ.ศ. 2436 จะเป็นเรื่องความขัดแย้งระหว่างสยามกับ ฝรั่งเศสเท่านั้น ประเด็นที่ถูกกละเลยในการอธิบายปัญหาทางประวัติศาสตร์ของ กรณีดังกล่าว ได้แก่ การเลือกของคนพื้นเมือง แม้แต่ในระดับชนชั้นนำ การปราบอ้อ และข้าโดยกองทัพสยามประสบความสำเร็จแต่ก็เพียงระยะเวลาอันสั้นเท่านั้น และแม้ฝรั่งเศสจะทำให้คนลาวยอมรับอำนาจและความเหนือกว่าของตนเป็น ผลสำเร็จในหลายส่วน แต่ฝรั่งเศสก็กลับยังต้องเผชิญปัญหาความยุ่งยากจากกบฏ

ชนชาติชาที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องในประวัติศาสตร์ลาวช่วงศตวรรษที่ 19 -20 (Gunn, 2003) การเป็น “เจือง” ของชาวนั้นไม่ได้จบลงเพียงถูกปราบจากสยาม ในปี พ.ศ. 2429 เพียงแต่ “เจือง” ในช่วงพระยาพระ พระยาวาน และท้าวล่าแสง แสนหิน แตกต่างจาก “เจือง” ในสมัยหลังอย่างกรณีองค์แก้ว-องค์กมมะดำ ที่เคลื่อนไหวต่อต้านฝรั่งเศส เช่นเดียวกับที่ “เจือง” อย่างพระยาพระ พระยาวาน แตกต่างจาก “เจือง” อย่างเชียงแก้วและสาเกิดโง้ง ทั้งนี้แต่ละ “เจือง” ยังคงอุดม ด้วยประเด็นปัญหาความเหลื่อมล้ำทางชนชั้นและชาติพันธุ์อยู่นั่นเอง.

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. 2507ก. “พงศาวดารเมืองแกลง.” ใน **ประชุมพงศาวดาร เล่ม 4. (ภาคที่ 7-11).** หน้า 289-327. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า.
- กรมศิลปากร. 2507ข. “พงศาวดารเมืองไล.” ใน **ประชุมพงศาวดาร เล่ม 4. (ภาคที่ 7-11).** หน้า 237-288. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า.
- กรมศิลปากร. 2507ค. “พงศาวดารเมืองหัวพันห้าทั้งหก.” ใน **ประชุมพงศาวดาร เล่ม 6. (ภาคที่ 22).** หน้า 211-258. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า.
- กรมศิลปากร. 2507ง. “เรื่องเมืองชำได้.” ใน **ประชุมพงศาวดาร เล่ม 6. (ภาคที่ 22).** หน้า 247-255. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า.
- กรมศิลปากร. 2507จ. “เรื่องเมืองชำเหนือ.” ใน **ประชุมพงศาวดาร เล่ม 6. (ภาคที่ 22).** หน้า 226-229. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า.
- กรมศิลปากร. 2507ฉ. “เรื่องเมืองสบแอตเชียงค้อ.” ใน **ประชุมพงศาวดาร เล่ม 6. (ภาคที่ 22).** หน้า 211-225. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า.
- กรมศิลปากร. 2507ช “เรื่องเมืองโซย.” ใน **ประชุมพงศาวดาร เล่ม 6. (ภาคที่ 22).** หน้า 230-246. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า.
- กรมศิลปากร. 2507ฌ. “เรื่องเมืองหัวเมือง.” ใน **ประชุมพงศาวดาร เล่ม 6. (ภาคที่ 22).** หน้า 257-259. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า.

- กำพล จำปาพันธ์. 2551. “ขุนเจือง: วีรบุรุษในเทวตำนานตามแบบฉบับวัฒนธรรมไท-ลาว.” วารสารเมืองโบราณ. 34, 1 (มกราคม - มีนาคม). 52-62.
- จิตร ภูมิศักดิ์. 2540. ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาว และขอมและลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ (ฉบับสมบูรณ์ เพิ่มเติม ข้อเท็จจริงว่าด้วยชนชาติขอม). พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: ศยาม.
- จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. 2519. วิกฤตีกาลสยาม ร.ศ. 112. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิตเทศก์ กรมการฝึกหัดครู.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. 2507ก. “จดหมายเหตุกองทัพบราบฮ่อ.” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 6. (ภาคที่ 24). กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. 2507ข. “คำนำ.” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 4. (ภาคที่ 7-11). กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า.
- เต็ม สิงห์ขจิต. 2499. ฝั่งขวาแม่น้ำโขง. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา.
- ทวยหาญรักษา (เพิ่ม), นายร้อยเอก หลวง. 2548. นิราศเมืองหลวงพระบาง และรายงานปราบเงี้ยว. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- นงลักษณ์ ลิ้มศิริ. 2524. ความสำคัญของกบฏหัวเมืองอีสาน พ.ศ. 2325-2445. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. 2509. การปราบฮ่อและการเสียดินแดน พ.ศ. 2431. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- บุญช่วย ศรีสวัสดิ์. 2547. ราชอาณาจักรลาว. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ศยาม.
- สุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต), เจ้าพระยา. 2504. ประวัติการณ์ของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม 2. กรุงเทพฯ: คุรุสภา.
- สุวิทย์ ธีรศาวัต. 2543. ประวัติศาสตร์ลาว 1779-1975. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- หจข. ภ.004 หวญ. 33/33 ภาพชนพื้นเมืองในประเทศลาว (ม.ท.).

Garnier, Francis. 1998. **A Pictorial Journey on the Old Mekong Combodia, Laos and Yunnan.** Bangkok: White Lotus.

Gunn, Geoffrey C. 2003. **Rebellion in Laos: Peasant and Politics in a Colonial Backwater.** Bangkok: White Lotus.

Pavie, Auguste. 1999. **Atlas of the Pavie Mission: Laos, Cambodia, Siam, Yunnan and Vietnam.** Bangkok: White Lotus.

ภาคผนวก

ลำดับเหตุการณ์

พ.ศ. 2419 - หลังจากรบชนะฮ่อที่เชียงค้อ ผู้นำชานาม “ล่าแสงแสนเหิน” ได้ตั้งตนเป็นใหญ่ ณ เมืองแทน เมืองยา แขวงเมืองแกง ประกาศจะต่อสู้ปลดปล่อยชาจากการปกครองของลาว ล่าแสงแสนเหินตั้งหัวหน้าคุ่มกำลังของตนขึ้น 9 คน ได้แก่ พระยาว่าน พระยาพระ พระยาลิ้นกำ พระยาสำเร็จ ราชาก้าว ราชามั่ว ราชาคำแดง ราชাপอง ราชาลวงปองฟ้า และมีตำแหน่งหัวหน้าชั้นรองลงมาอีก เช่น พระยาร่มโพธิ์ พระยาวังลง พระยาท้าวอี้ พระยาเกิด พระยาดอกไม้ พระยาคำ เป็นต้น จากนั้นให้แยกย้ายกำลังกันเข้าตั้งมั่นอยู่ตามที่สูงในเขตล้านช้างหลวงพระบาง เชียงขวาง สิบสองจุไทย เมืองหัวพันห้าทั้งหก เมืองแกง เมืองไล เพื่อเกลี้ยกล่อมข้าตามหัวเมืองต่างๆ ให้เข้าร่วมเป็น “เจือง” ไม่ขึ้นกับลาว ขณะเดียวกันก็จะเข้าตีชิงหัวเมืองลาวมาเป็นของตน ตามแต่สถานการณ์เงื่อนไขจะอำนวยให้

พ.ศ. 2428 - พระยาพิชัย (มิ่ง) เจ้าเมืองน่าน ซึ่งได้รับแต่งตั้งเป็นข้าหลวงประจำเมืองหลวงพระบางกับพวกนายทัพนายกองได้นำนายเจมส์ แมคคาร์ธี (พระวิภาคววดล) และคณะ ขึ้นไปสำรวจเพื่อจัดทำแผนที่พระราชอาณาเขตของสยาม ได้พบกับฮ่อและข้าเจืองที่เมืองสบแอด พระยาพิชัยจะตั้งค่ายต่อสู้ แต่ขัดสนเสบียงอาหารจึงให้เลิกทัพกลับลงมาหลวงพระบาง แล้วแจ้งเรื่องมายังกรุงเทพฯ

พ.ศ. 2428 - ร.5 โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นประจักษ์

คิลปาคมเป็นแม่ทัพปราบฮ่อฝ่ายใต้ ยกขึ้นไปทางเมืองหนองคาย ให้เจ้าหมื่น
ไวยวรนาถ เป็นแม่ทัพฝ่ายเหนือยกไปหลวงพระบาง

พ.ศ. 2429 - พระยาว่าน ได้นำข้าเจืองจำนวน 150 คน มาตั้งมั่นเกลี้ยกล่อมชาวอยู่
ณ ห้วยห้อม แขวงเมืองซอน กองทัพเจ้าหมื่นไวยวรนาถขึ้นไปปราบปราม
ข้าเจืองแถบเมืองซอน ฆ่าล้มตายไป 60 คน พระยาว่านถูกจับขณะถูก
กระสุนปืนที่ขา คนลาวที่โกรธแค้นพวกข้าต่างพากันตัดหูขาที่ตายแล้ว
คนละข้างจำนวน 60 ข้าง จากนั้นเจ้าหมื่นไวยวรนาถก็ให้เผาค่ายข้าทิ้ง
เสียและให้ตัดศีรษะพระยาว่านกับข้าเจืองชั้นผู้นำ เสียบประจานไว้ที่ทุ่งนา
เมืองซอน ส่วนเชลย 36 คนให้ปล่อยกลับภูมิลำเนาเดิม

พ.ศ. 2429 - กองทัพสยามตั้งมั่นอยู่ที่เมืองซอน ทำการปราบปรามฮ่อและข้า
เป็นที่เรียบร้อยแล้ว รับสนองพระราชกระแสรับสั่งใน ร.5 ให้จัดการเรียกหา
บรรดาเจ้าเมืองหัวพันห้าทั้งหก มาสอบถามเรื่องพงศาวดารของเมืองนั้นๆ
“ตามที่รู้กันมาในพื้นที่เมือง” จดส่งลงมายังกรุงเทพฯ กับมีใบบอกเป็นสำเนา
ไปที่กระทรวงมหาดไทย

พ.ศ. 2434 - “นิราศหลวงพระบาง” ของนายร้อยเอกหลวงทวยหาญรักษา (เพิ่ม)
ตีพิมพ์ครั้งแรก

พ.ศ. 2436 - เกิดเหตุการณ์กรณีวิกฤติการณ์ ร.ศ.112

พ.ศ. 2466 - “ประวัติการณ์ของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี” ได้รับการ
เรียบเรียงขึ้น

